I-194

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵՕՅ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1878

ՄԱՅԻՍ

ԳԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՔ
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԻ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵՕՅ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԽՄԲԱԳՐԻՐ-ՏՆՕՐԷՆ

Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ

1878

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Ը· ՏԱՐԻ 1878 ՄԱՅԻՍ

ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրութիւնս անցեալ տարուան վերջին ամսագրին մէջ յատկապէս ծանուցեր էր արդոյ հասարակութեան *Ա. Մամլոյ* քառամսեայ ընդհատման պատճառները եւ թէպէտ առաջադրեր էր հրատարակութիւնը յունվար ամսէն սկսելով պակաս թիւերը լրացնել, բայց որովհետեւ այլեւայլ դժուարութիւններ առջեւն ելան, յարմար դատեց անոր տարեկան շրջանը ներկայ մայիս ամսէն սկսելով շարունակել եւ բաժանորդագրութիւնն այս ամիսէն հաշուել։ Այսպէս խմբագրութիւնս կարող պիտի լինի առաջուան պէս ամսագիրները ժամանակին հասցնել բաժանորդաց ձեռքը, որոց ձեռնտուութեան վրայ

վստահ՝ անհրկմիտ է անընդհատ շարունակել իր պաշտօնը։

Խմբագրութիւնս՝ ինչպէս որ արդէն յայտնաց է, նոյնը կ'պահէ բաժանորդութեան պայմանները, յուսալով՝ եթէ պարագաները նպաստեն՝ աւելի եւս ստուարացնել թերթը կամ հինգեւտասնօրեայ ընել մի քանի թեթեւ փոփոխութեամբ։

Այս առթիւ խմբագրութիւնս պարտ կ'համարի իր յատուկ շնորհակալութիւնը յայտնել ընդհանրապէս բոլոր այն ազգայնոց որ *Ա. Մամլոյ* հրատարակութենէ 'ի վեր իրենց բաժանորդագրութեամբ աջակից գտնուած են մեզ, եւ մասնաւորապէս Մանչեսթերի հայ գաղթականութեան՝ որ այս անգամ թերթիս վերակենդանութեան գլխաւորապէս ձեռնտու գտնուեցան եւ մեզ քաջալերեցին այս ծանր ձեռնարկութեան մէջ։ Մեր շնորհապարտ զգացմանց թարգման եղած է արդէն մեր բարեկամ Մեծ. Յ. Յ. Յովակիմեան, որ միշտ սատար ու քաջալեր է *Ա. Մամլոյ* յառաջադիմութեան։ Մանչեսթերի հայ հասարակութիւնը՝ թէեւ հայրենիքէ հեռի՝ անոր յիշատակներով կ'ապրի եւ ոչ միայն մամլոյ այլ եւ ուրիշ ազգային աւելի կարեւոր խնդիրներու նկատմամբ իրապէս ցոյց կ'տայ որ բաւական չէ խորհիլ այլ պէտք գործել նաեւ առաջադրեալ նպատակի մը հասնելու համար։

Զենք մոռնար նաեւ կրկին յիշատակել այն Մասնաժողովն՝ որ մեր հանդիսին աջակից կ'գտնուի՝ անոր գործակալութիւնն անձնուիրաբար ստանձնելով, եւ որոյ անդամներն են Մեծ. Ալիքար Ալիքարեան, Զարեհ Շիշմանեան, Մինաս Ձերազ, Պետրոս Վասելեան էֆէնտիք, որոց մեր սրտագին շնորհակալիքը կ'նուիրենք։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ա.

Ժամանակ մը վերացական անուն մ'էր Հայաստան դրեթէ բոլոր Հայոց համար։ Աշակերտը պատմութեան մէջ կ'մրմնջէր անոր անունն ու յիշատակները, բանահիւսը կ'երգէր անոր դիւցազնական գործերը, եկեղեցականը կ'ողբար անոր թշուառութեանց վրայ, ճարտասանը կ'ճառէր անոր հին փառաց վրայ, հայրենասէրը կ'ցաւէր անոր եռասպահիկ լծին վրայ, սակայն ամենքն գրեթէ երևակայական Հայաստան մը կ'երազէին, կը հնարէին, առանց նշմարելու իրական Հայաստանն իր իսկական կեանքով, իր պիտոյքներով, իր կրօնքովը, դրականութեամբը, վարքովն ու բարքովը։ Հայաստանցին կ'ապրէր և դեռ ևս կ'ապրի շատ տեղ իբր օտար այն աշխարհին մէջ որ իրեն ծնունդ տուած է, օտարաբնակ հայը պատոնական սէր մը կ'տածէր այն հին հայրենի երկրին համար որ իրմէ շատ հեռու էր և իր օտարոտի կենաց հետ բնաւ յարաբերութիւն չունէր։ Միայն առեն առեն Հայաստանի խորերէն հասած ազաղակներ արձագանք կ'գտնէին մեր ազգային մամլոյն, պաշտօնական թղթերու մէջ, իսկ սրտերու մէջ հաղիւ համակրական զգացում մը, մտքերու մէջ խորհրդածութեան գրգիռ մը, գործերու մէջ հաղիւ իրական արդիւնք մը կ'ճղէին։ Մեր պաշտօնական մարմինները կարծէին թէ իրենց ազգային պարտաւորութիւնը կատարած կ'լինին երբոր վերացեալ Հայաստանի աղէտից համար մի քանի ատենախօսութիւններ և մի քանի Խաչբէրներ յօրինէին, մեր կրօնաւորները կ'կարծէին թէ մի քանի ուռուցիկ քարոզներ տալով և շարունակ Հայաստան յեղյեղելով անոր դեղ ու դարման կ'հայթայթեն, մեր դրագէտներն ու խմբագիրները մի քանի ազգու և սրտաշարժ յօդուածներ գրելով կ'յուսային որ Հայաստանը պիտի վերականգնեն, մեր քաղաքագէտներն իրենց դահլիճին մէջ ծրագրեր ուրուագրելով կ'երևակայէին որ հայրենեաց վերաշինութեան համար կ'ճգնին, մեր գիտունները, հարուստներն ու արուեստաւորներն առանձին ըլլս, ոսկի և ճարտարութիւն ստանալով օտար երկրի մէջ օտարասիրութեան, շնայլութեան և վար-

թամութեան կոթողներ կանդնելով՝ այնպէս կ'երևակայէին թէ Հայաստանի փառաց համար կ'աշխատին։ Իսկ առաջնորդական, վարչական, թաղական, դպրոցական կռիւներ, երկպառակութիւններ յարուցանող հայեր կ'պնդէին թէ ազգային իրաւանց ու շահուց պաշտպանութեան համար կ'շարժին։ Սակայն ակներև իրողութիւններ, սոսկալի փորձառութիւն մը ցոյց տուին որ արևմտեան հայոց խլրտումներն ու շարժումները հիմնական, տեղական արդիւնք չեն ունեցած Հայաստանի վիճակին բարւոքման համար։ Թուրքիոյ ժողովուրդն ու վարչութիւնը ստրկական դիրք մը բռնած կ'քալէր, իր անձնական շահն ու հանդստութիւնը իր միակ նպատակն էր, մինչդեռ Հայաստան դիակի մը պէս իր առջևն ընկած կ'հևար և իրմէ իրական դարման մը չէր կարող ընդունիլ։ Շրթերու վրայ Հայաստան և Սահմանադրութիւն կ'շրջէին, իսկ մտքերու և գործերու մէջ Հայաստանի համար զոհողութիւն մը չէր տեսնուեր։ Մէկ խօսքով հայք իրենց դարաւոր ստրկութեան շնորհիւ իրենց ու Հայաստանի վիճակին դիտակցութիւնը կորուսեր էին, և այս վիճակը բերող պատճառներն ըմբռնելու անկարող լինելով կ'կրէին դժնդակ բաղդի մը հարուածներն առանց անոնց դէմ մաքառելու։ Հայոց նշանաբանն եղած էր՝ տիրող իշխանութեանց կոյր հնազանդութիւն և ամէն քաղաքական դրութեանց ու չարեաց կատարեալ համակերպութիւն։

Բ

Այս անհեթեթ հնազանդութիւնն ու համակերպութիւնն, որ ըստ մասին մեր կրաւորական կրթութեան ու դաստիարակութեան արդիւնքն են, չատ ծանր նստաւ մեզի։ Հետզհետէ կորուսինք բարոյական արիութիւն, բնաւորութեան ազդեցութիւն, կամաց հաստատութիւն, առաջադրեալ նպատակի հասնելու յարատևութիւն, այնպէս որ մեզ շրջապատող և մեզի վիճակակից դտնուող ժողովրդոց լաւ յատկութիւններն իբրև օրինակ բռնելու տեղ անոնց յոռի կողմերն առինք և պարզապէս պաշտօնակր, շահամոլ, քծնող և դիւրաբեկ ժողովրդեան մը հանդամանքը ստանալով՝ ամէն դիւանագիտական ծուղակի մէջ ընկանք, ամէն քաղաքական յեղափոխութեան երբեմն անդէտ գործիք ու խաղալիք դարձանք։ Օրն օրին ապրիլ ու ապագա-

յին և ներկային իսկ պահանջումները դանց ընել տեսակ մ'ու-նակութիւն եղեր էր մեզի համար։ Ներկայ դարուս սկիզբները տեղի ունեցած քաղաքական փոթորիկներն, ստրուկ ժողովրդոց շարժումն ու պայքարը, ազատութեան ու ազգայնութեան ոգ-ւոյն զարթումն մեզ բոլորովին անտարբեր դտան, մինչև իսկ մեր ազգային շրջանին մէջ ատեն ատեն պատահած յիշուական իրողութիւններն, աւաղակ հրոսակներու դէմ երբեմն ափ մը լեռնական ժողովրդեան դիմադրութիւնը հաղիւ մեր թմրու-թիւնը թոթուեց և սիրտերը շարժեց։ Այս այլայլութիւնն իսկ պահ մը տևեց և անոր յաջորդեց վերստին մեր սովորական անդգայութիւնը, թէև այդ շարժումն բարոյապէս ներկային մէջ և նիւթապէս ապագային մէջ, որ այսօր ներկայն է, շա-րունակելու համար ոչ կրթութեան ու լուսաւորութեան մի-ջոցներ խնայել պէտք էր և ոչ դործ, դրամ և նոյն իսկ կեանք։

Գ.

Բայց ի՞նչ օդուտ. ժողովուրդ մ'որ քաղաքականապէս պա-ռակտուած է՝ երբ բարոյապէս ալ կ'պառակտի և իւրաքանչիւր հատուած ինքն իր մէջ դատարակութեան, ազգայնութեան, նպատակի և ուրիշ կենսական խնդիրներու մասին ալ կ'բաժ-նուի, ի՞նչ յարատև, ազդու ուղղութիւն մը կրնայ ստանալ, ի՞նչ մնայուն դործ կրնայ կատարել։ Ազգային ընդհանուր շահ, Հայաստանի բարեբման խնդիր, ապագայ ազատութեան ու ինքնիշխանութեան խնդիրներ ի՞նչ նշանակութիւն կրնան ու-նենալ։ Մեզի ոչ միայն ազգայնութեան կեդրոն մը կ'պակսէր, որու կարելի լինէր ուղղել ամեն հատուածական ու հաւաքական զօրութեան ճգունքը, այլ և այդ կեդրոնն հաստատելու մասին անհամաձայնութիւն կ'դտնուէր ազգին մէջ, հետևապէս այդ ճգունքը նոյն նպատակի ծառայեցնելու դժուարութիւն։ Իրա-պէս Հայաստան մը չկար հայոց համար, ուստի և միութեան կեդրոն։ Հարուստն որ իր դանձերով կարող էր այդ կեդրո-նին պատրաստութեան հոդը տանիլ՝ անտարբեր կ'մնար և մի-այն Պոսֆորի աւազուտ ափերուն վրայ հոյակապ ապարաններ կ'կանգնէր, դիտունն որ իր խելքովը կարող էր լաւ խորհուրդ-ներ հաղորդել և ազգին բարոյական շէնքը պատրաստել՝ ան-լսելի կ'մնար կամ օտարին համար կ'աշխատէր իր չքաւորու-

թեան պատճառաւ, արուեստաւորն որ կարող էր օգնել իր տարաբաղդ հայրենակիցին՝ եթէ թէև ու թիկունք գտնէր, իր օրական տարուստը հարելու հոգը կ'տանէր միայն և տէրութեան մարդն՝ որ իր ազդեցութեան ու պաշտօնին հետ կրնար հայրենասիրութեան ոգին պահել և ազգին ծառայել, իր վիճակին դերին կը դառնար և անձնական ու օտար շահերու համար իր բնիկ շահերը զոհելու պատրաստ կ'դտնուէր, կրօնաւորն՝ որ ժողովրդեան ազէտքը դէթ հոգեպէս դարմանելու պաշտօնն ունէր, սորին ճամբաներով իշխանութեան հասնելու կ'ջանար, վերջապէս ամեն հայ անհատ այնպիսի դրութեան մէջ ընկած էր որ քաղաքականապէս կ'պաշտպանէր ամեն շահ ու իրաւունք, բուն ազգայինը մոռնալով։ Այս ընդհանուր անտարբերութեան ու անգործութեան ժամանակ, երբեմն տեղ տեղ երևան ելած յառաջադիմական խորհուրդներն ու շարժումներն ճարակ ու քաջալերութիւն չգտնելով՝ և երբեմն չարաչար հարուած կրելով՝ ամլութեան ու անէութեան կ'դատապարտուէին։

Դ.

Սակայն պէտք չէ ուրանալ որ այս վերջին տարիներն միայն մի քանի փորձեր եղան, անհատական ու պաշտօնական, դէթ Հայաստանի վիճակն աւելի մօտէն ճանչելու։ Մէկ կողմէ գրական գործեր գաւառներու բարուց, աւանդութեանց և հնութեանց վրայ, միւս կողմէ հարստահարութեանց խնդրոյն աւելի ճիշդ ու հասուն քննութեան ճիգն և՝ գաւառային դպրոցներ հաստատելով՝ ազգային կրթութիւնը ծաւալելու փափաքն՝ Հայաստանի բարեբաղման նպաստաւոր կ'երևէին և առ հասարակ Թուրքիոյ Հայոց ուշադրութիւնը կ'գրաւէին։ Այս շարժման աւելի մեծ մղում տուաւ Արևելեան խնդրոյն ծագումն, զոր դեսպանաժողովը չկրցաւ լուծել, վասն զի միակողմանի տեսակէտ մ'ընտրեր էր, իսկ Թուրքօ–ռուսական պատերազմն ալ զայն աւելի կնճռոտեց, վասն զի փառասիրական նկատումներու ծառայեց, եւրոպական շահերն անգոսնեց և Հայաստանի կազմակերպութիւնն իր նպատակէն դուրս նետեց։ Այն ատեն հայը՝ թէև ուշ՝ աչքը բացաւ, նոր տեսաւ որ Եփրատայ ու Տիգրիսի կողմերը հայրենակիցներ ունի որ որչափ տեղական բռնութեանց նոյնքան Ռուսական արշաւանաց պատճառաւ աւելի

ծանր, արիւնալի ու անլուր տանջանք, կոտորած կ'կրեն։ Տեսաւ որ իր հայրենիքն իր ստացուածքով, պատուոյն ու արեամբը կ'վճարէ երկու թշնամի ազգերու կռիւն, դիտեց որ Հայաստանի մէջ երկու կողմէն՝ իր հողն, իր կրօնն, իր ազգութիւնը կ'բռնաբարուին, ուստի իր բոլոր ուժովը բողոքեց առ օսմանեան կառավարութիւն, և եթէ երբէք ինք պատրաստ դտնուէր, ինչպէս որ պարտաւոր էր դտնուիլ եթէ քսան տարիի չափ առաջ հեռատեսութեամբ վարուէր ու դործէր, անտարակոյս իր ձեռքը բողոքագիրներու ոյժ տուող աւելի ազդու միջոցներ պիտի ունենար։ Հայաստանի նոր աղէտից ողբմագին ձայնը բոլոր սիրտերը յուզեցին։ Հալածանք ու պատերազմն երբեմն այնպիսի ցնցումներ կ'տան թմբրեալ ազգի մ'անդամոց՝ որ եթէ այս ցնցումներէն անվնաս ազատի՝ յանկարծական դործունէութեան և միութեան շնորհիւ կարող կ'լինի քիչ շատ վերականդնիլ։ Հայաստանցին դրեթէ հոգեվարքը էր։ իր հռնչիւնը Եւրոպայի Հայոց ականջն հասաւ, Եւրոպական մամլոյ թղթակիցները Հայոց վրայ ուշադրութիւն հրաւիրեցին, այլ և այլ տեսակներ հրատարակուեցան Հայոց դատին 'ի նպաստ և քաղաքագէտները սկսան ատեն ատեն ակնարկ մը նետել Հայաստանի վրայ։ Այն ատեն Հայաստանի բարւոքման խնդիրը օրուան խնդիր դարձաւ Հայոց մէջ։ Եւրոպա նոր իմացաւ որ Հայաստան մը կայ, Արեւելեան խնդրոյն լուծման մէկ էական տարրը կազմող։ Հայոց պատմական ու ընկերական կեանքը, Արեւելքի մէջ ունենալիք քաղաքակրթիչ դերը, իրենց դործունէութիւնը, իրենց առևտրական ճարտարութիւնը և ուրիշ մի շատ հանդամանքներ նկարագրուեցան, սակայն բոլոր այս մտայնի շարժումն այնքան կարևորութիւն չունէր ուրիշ ստրուկ ժողովրդոց աւելի ազդու դործունէութեան մասն։ Սուրն ու թնդանօթը աւելի զօրութեամբ կ'խօսէին քան թէ բողոք ու դրիչ։ Ուրիշ ժողովուրդներ աւելի հեռատես, աւելի քաղաքագէտ կ'երևէին քան թէ հայ ժողովուրդը։ Սերվիացի, Ռումէն, Գարատաղցի, Յոյն և աւելի կարևոր և հիմնական նպատակներ ունէին, և այդ նպատակներուն հասնելու համար՝ աւելի զօրաւոր միջոցներ ու հզօր պաշտպաններ։ Կ'կարծէին թէ մեծ տէրութեան մը քայքայման ներկայ դտնուելու և անկից մաս մը կորզելու սահմանուած էին։ Իսկ հայն իրեն պաշտպան չունէր, վասն զի կ'կարծէր թէ իր դարաւոր հաւատարմութիւնը բաւական ազդու երաշխաւոր

րութիւն մ'է ստանալու խաղաղութեամբ ինչ որ այլք դէնքով խլելու ելեր էին։ Բայց այս կարծիքը քաղաքագէտներու և մանաւանդ յաղթական վեհապետներու առջև պիտի չունենար մեծ արժէք մը։ Արևելեան խնդիրը յուզուելէն մինչև Այստէֆանոսի դաշնադրութեան կնքուիլը Հայք ու Հայաստան կարևոր տեղ մը չեն բռներ սոյն քաղաքագէտներուն խորհրդոց մէջ, որոց սակայն յայտնի նպատակը քրիստոնեայ ժողովրդոց բարեբաղդութիւն ու թագուն նպատակն անձնական շահ ու աշխարհակալութեան ոգին է։

Մեր այս դիտողութիւններն ամփոփելով՝ կ'հետևցնենք թէ Հայք յանկարծակի եկան ներկայ Արևելեան խնդրոյն ծագմամբ և շատ ուշ արթնցան, թէ Հայաստան չկար ոչ միայն Եւրոպայի այլ և նոյն իսկ Հայոց համար, որ առեն առեն պատահած ազգային շարժումներէն չգիտցան օգուտ քաղել և ներկայ ժամանակիս համար պատրաստուիլ, թէ Հայաստանի հին աղէտից վրայ նորեր աւելնալով և ուրիշ ստրուկ ժողովրդոց օրինակէն սթափեցան թէև ու իրենց ձայնը մինչև Եւրոպա հասուցին, սակայն այս միջոցները բաւական պիտի լինի՞ն Հայաստանի դատը յաղթական կանգնելու։

Ե

Բայց Հայոց դատն ի՞նչ է և ի՞նչ հիմունք ունի։ Հայաստան իբրև Թուրքիոյ տէրութեան մէկ մասը՝ իրաւունք ունի վայելելու այն ամէն առաւելութիւնները զոր ներքին ու արտաքին ապահովութիւն, արդարութիւն, օրինաց հաւասարութիւն ու քաղաքական իշխանութեան պաշտպանութիւնը կրնան տալ։ Այս առաւելութիւններն Օսմանեան պետութեան բոլոր հպատակներու խոստացուած են թէ կայսերական հրովարտակներով և թէ միջազգային դաշնադրութիւններով։ Արդ՝ մինչև վերջին ժամանակներն այս խոստումներն ու դաշինքը դրեթէ անգործադրելի մնալուն՝ ոչ միայն անվստահութիւն սկսեր էր տիրել ամէն մտաց մէջ, այլ և մէկ կողմէ դաւառական իշխանութիւնները, միւս կողմէ դարբարոս հրոսակներ ամէն տեսակ գեղծմանց ու հարստահարութեանց պատճառ լինելով տեսակ մ'անիշխանութիւն կ'թագաւորէր և հետևապէս ամէն կողմէ յուսահատական տրտունջներ, բողոքներ ու ապստամբական

ձայներ կ'լսուէին։ Թէպէտև Հայաստան այս տառապանաց ա-
մենէ մեծ բեռը կ'կրէր, սակայն ամենէ ուելի կ'հանդուրժէր՝
նախ անոր համար որ իր անկախութիւնը կորուսելէ 'ի վեր՝
դարաւոր հալածանաց ու բռնութեանց վարժեր էր և երկայն-
մտութիւն ու տարկուիթիւն իր էութեան բնական պայմաննե-
րը կ'համարուէին, երկրորդ՝ անոր համար որ դիմադրութեան
ներքին տարրներէ և արտաքին ապահով պաշտպանութենէ
զուրկ՝ իր բաղդն օսմանեան պետութեան ճակատագրին հետ
կապեր էր, իր շահերն անոր շահուց յարակից և անբաժան
կ'նկատէր, սակայն ի՞նչ իրաւունքներ որ օտար ժողովրդոց պի-
տի բաշխուէին նոյն իրաւանց մասնակից դտնուիլ պէտք էր և
հայը։ Ահա այս իրաւանց հաւասար բաշխման մէջն է Հայաս-
տանի դատն, որու յաջողութեան համար հայոց հետևած քա-
ղաքականութիւնն՝ մերթ անոր հիմ տալով իրենց հաւատար-
մութիւնն առ Օսմանեան պետութիւնն, մերթ քրիստոնեայ
հզօր տէրութեան մը պաշտպանութեան վստահելով՝ բոլորո-
վին ուղիղ ու բանաւոր չերևիր մեզի։ Ապիկարութեան ար-
դիւնք հաւատարմութիւն մը մեծ փաստ չէ 'ի նպաստ մեր
դատին, ինչպէս փառասոլութեան վրայ հիմնեալ պայմանա-
ւոր պաշտպանութիւն մը չկրնար անկեղծ լինիլ։ • • •

Հայք պարտաւոր էին Հայաստանի դատը պաշտպանելու հա-
մար ոչ միայն ընկի իրական այլ արտաքին փաստեր գտնել,
քանի որ ուրիշ ժողովուրդներ այդ տեսակ փաստերով կ'ներ-
կայանային։ Բայց հայոց բաղձանքը չափաւոր էին, պարզապէս
միւս խաղաղ հպատակներու շնորհելի իրաւանց ու արտօնու-
թեանց հաւասարապէս մասնակից լինիլ կ'ուզէին։ Իրենց մտա-
ծութենէ հեռի էր ինքնօրէն, անկախ, ազատ Հայաստան մը
տեսնել, այլ կ'փափաքէին ունենալ այն պայմանները միայն
որով ժողովուրդ մը կրնայ անվրդով զարգանալ, ապահովու-
թեան և ինքնապահպանութեան շնորհիւ՝ քաղաքակրթութեան
այլ և այլ ասպիճաններու մէջ։ Համեստ էր այս փափաքն, և
ոչ միայն Օսմանեան այլ Հայկական մարմնոյն օգտակար։ Եւ
զարմանք են որ տէրութիւնն 'ի վաղուց բաւական հեռատե-
սութիւն չէր ունեցած՝ Հայոց պէս հանդարտ, գործունեայ և
խաղաղասէր ժողովրդեան ձեռք՝ քաղաքական պատուար մը
մը կանգնել այն արշաւանաց դէմ որ այսօր իր արևելեան
գաւառներու ստոյգ մահն վտանգի ենթարկած են։ Ոչ Հայը
կ'խորհէր պահանջել և ոչ Օսմանցին տրամադիր էր շնորհել

և զօրաւոր դաշնակից մը հաստատել իր տէրութեան ամենէ վիրաւորելի կողմերը (¹)։

Սակայն երբ հիւսիսային տէրութիւն մը՝ Պալքանի քրիստոնեայ ժողովրդոց դատը պատրուակ բռնելով՝ Դանուբէն անցուց իր լեգէոնները, Հայք յանկարծ սթափեցան և նկատեցին որ այդ դատը կրնայ իրենց ալ պատկանիլ։ Ուստի սիրտառին, իրենց թշուառութիւնները մանրամասն տեղեկագրեցին և Օսմանեան տէրութեան արտաքին քաղաքականութեան նը-պաստաւոր դիրք մը բռնեցին։ Եւ իրօք խնդիրը միայն սլաւեանց խնդիր չէր այլ ընդհանուր քրիստոնեայ ժողովրդոց խնդիր, այս տարբերութեամբ որ առաջինները մեծ պաշտպան ունէին իսկ միւսներն անպաշտպան էին։ Բայց ի՞նչպէս կարելի էր զլանալ հայոց ինչ որ սլաւներուն շնորհելու համար թնդանօթները կ'որոտային։

Միթէ արդարութիւնն ու Արևելեան խնդրոյն օրինաւոր լուծումը չէի՞ն պահանջեր որ հայերն ալ վայելէին ինչ որ ուրիշ հպատակ ժողովուրդներ վայելելու կ'պատրաստուէին. միթէ քրիստոնեայ սլաւին, քրիստոնեայ յոյնին ու քրիստոնեայ հայուն տարբե՞ր չափերով պիտի բաշխուէր արդարութիւնը քանի որ իւրաքանչիւրը միևնոյն զրկանքը կ'կրէին, միևնոյն դանդատներն ունէին։ Ուստի հայն ալ մի քանի քայլ առաջ դնաց և մինչդեռ ատեն մ'երջանկութեան վերին աստիճանը կ'հասարէր սատանալ ընդէջ, կենաց ու պատուոյ ապահովութիւն, յանկարծ Հայկական ինքնօրինութիւն մը՝ օսմանեան հովանաւորութեան ներքև՝ ձեռք ձգելու խորհուրդը յղացաւ։ Այս խորհուրդն որքան պատեհ նոյնքան հիմնաւոր և գործադրելի է։ Հայը կրնայ ներկայացնել եւրոպական տէրութեանց իր դարաւոր եկեղեցին. իր նահատակութիւնը, իր անլուր տառապանքը, իր

(¹) Օսմանցի փաշաներն՝ հայոց հաւատարմութեան վրայ վստահ՝ արդարև փաշական մեծ ճոխ մը կատարած պիտի լինէին եթէ՝ Քոնֆերանսի ժամանակ՝ Սահմանադրութիւն մը հրատարակէին զոր՝ Հայատանի կերպ մ'ինքնօրինութիւն ընդունէին։ Այս կերպով Ռուսիա՝ որ ինքզինքը քրիստոնէից պաշտպան կ'հռչակէր, արևելեան կողմէ Թուրքիոյ սահմանները՝ հայ քրիստոնէից մարմնոյն վրայ կոխելով անցնելու պիտի վարանէր, և եթէ երբէք անցնէր, Եւրոպոյ առջև իր դատապարտական մեղադրանքն անմիջապէս մատնած պիտի լինէր, որով ընելու Եւրոպական պերութիւններն առնելի ազդու դիրք մը ունենէին անոր դէմ։

պատմական կեանքը, իր գրականութիւնը, օսմանեան տէրութեան՝ իր հաւատարիմ հպատակութիւնն, իր գործունէութիւնն, իր ծառայութիւնները, Եւրոպայի ժողովրդոց՝ իր ազգային կենսական ոյժն, իր լեզուն, իր պատկառելի թիւն, իր ազգայնութեան տարերքը, իր քաղաքակրթիչ հանգամանքը, և 'ի վերջէ իր բնիկ երկիրն՝ որ իրեն աշխատութեան ու քրտանց կ'կարօտի որպէս զի արդիւնաւորի, զարգանայ և անոնցմէ հայցել համակրութիւն ու պաշտպանութիւն իր դատին յաղթանակին համար, ինչպէս որ արդէն օտար թերթեր մեծ համակրութեամբ կ'գրեն այս հանգամանաց ու իրաւանց վրայ և Հայաստանի ինքնօրինութեան խնդիրը դեսպանաժողովին նկատողութեան արժանի կ'դատեն։

Զ

Կոոպ Ռ-օրպս * (լա- խօսէր) անուն հանդէսն իր մարտի ամսագրոյն մէջ Պ. Ճորճ Սմիթի կողմէ գրուած յօդուած մը հրատարակած է, Հայ+, էրէնց անչեալ ա- ապաչան վերնագրով, որու մէջ հայոց հին պատմական կեանքը, եկեղեցին և արդի կացութիւնը նկարագրելէն ետև, ցոյց կ'տայ թէ Արևելքի մէջ ինքնօրէն ժողովուրդ մը կազմելու գլխաւոր պայմաններն ունի։ Կ'փափաքէինք այս յօդուածն ամբողջակի թարգմանել, բայց որովհետև Մոսխ արդէն թարգմանելու վրայ է, միայն անոր էական կէտերը կ'ամփոփենք.

—Զորս ազգայնութիւն ներկայ պատերազմին վախճանին մէջ մեծ շահ ունին, սլավ, յոյն, հայ ու հրէայ։ Եթէ առաջին երկուքը համաձայնին՝ Եւրոպիոյ մասին նկատմամբ Արևելեան խնդիրը կ'լուծուի և Ռուսիոյ միջամտութեան տեղի չմնար, այլ միայն Եւրոպական տէրութեանց պաշտպանութեան ներքև կրնան զարգանալ։ Ասիական մասին խնդրոյն լուծումն ալ՝ Հելլենականին չափ հին և սլավեան ցեղէն աւելի տառապող Հայ ու Հրէայ ժողովրդոց ճակատագրին հետ կապուած է։ Հրէայք՝ իբրև աստուածպաշտական դրութեան և Հայք՝ իբրև քրիստոնէութեան հին ներկայացուցիչք՝ իրաւունքներ ունին ներկայ դարուս մէջ անկախութեան հասնելու։ Երկուքն ալ

*Good words, edited by Donald Macleod D. D. one of her Majesty's Chaplains.

պատմական մեծ յիշատակներ ունին ու իրենց կենսական ոյժն դարաւոր հալածանաց ու թշուառութեանց մէջ ցոյց տուին, և շատերն իրենց հաւատքն ու կեանքը պահելու համար օտար երկիրներ ապահովութիւն փնտռեցին։ Շատ հայեր տեսած եմ՝ Արարատեայ ատորոտէն հեռի՝ Կալկաթա, Պոմպէյ, Գահիրէ, Կ. Պոլիս, Մոսկուա, Ամսթերտամ, հազարաւորներ կան Բրիտանիոյ հարուստ հպատակ և հազարաւոր հայ բողոքականներ։ Մեծ տէրութեան մը քայքայուն վիճակին մէջ այնքան ծանօթ չէ հայկական դատն որքան միւս երեք ազգայնութեանց։ Կա՞յ ժողովուրդ մ'որ առուտուրի մէջ հրէից չափ ճարտար լինելէ զատ՝ հին քրիստոնեայ թագաւորութեան մը բարձր նախարարքն ու պատմական իրաւունքներ ունենայ՝ ինչպէս ունի Հայը, որու մտաւորական կարողութենէ Ռուսիա մեծ օգուտ կ'քաղէ Կովկասու կողմն, և որու գրականութիւնը նշանակութիւն ունի Եւրոպիոյ գիտուններու առջև։ Քրդաց հարստահարութեան երկար ատեն ենթակայ մնալէն ետև, Հայք հիմակ թո՞յլ պիտի տրուին որ ուրիշ տէրութեան մը կողմէ կըլլուին։ Արևելեան խնդրոյն լուծմամբ Հայաստան Ռուսիոյ դա՞ւա՞ռ պիտի մնայ թէ ոչ իբրև քրիստոնեայ իշխանութիւն մը պիտի կանգնի յԱսիա, ինչպէս երբեմն էր։ 1876 հոկտեմբեր ամսուն՝ Հայք յիշատակագիր մը տուին մեծ տէրութեանց Կ. Պոլսոյ դեսպանաժողովին դումարումէն առաջ՝ պատասխան խնդրելով։ Խնդիրն որչափ կրօնական նոյնչափ գիւանագիտական է, վասն զի Հայք ոչ միայն քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ ամենէ հինն են այլ և իրենց եկեղեցին արևելեան եկեղեցիներուն մէջ ամենէն մաքուրն ու կենդանին է, որով կարելի է լոյս սփռել Արևելք, որմէ լոյսն երբեմն մեզի եկած է։ Հայաստանի սարն 'ի բնէ մեծ ապգի մ'որբանն եղած է, որ Իրանայ ուելի անուանի սարին հիւսիսակողմը կ'իյնայ, ուսկից մարդիկ ու լոյս սփռեցան, դէպ 'ի հարաւ Հնդկաստանն, դէպ 'ի արևմուտ և հիւսիս Միջերկրականի կողմերը։ Սև ու Կասպից ծովերէն յօրինուած եռանկեան կեդրոնն է Արարատ, Հայաստանն, այլ և այլ բերքերովը հարուստ։ Հերոտոտ կ'ասէ հայկազն մարտիկներ Քսերքսէսի բանակին մէջ, այնպէս որ Հայաստան հին ատենն ալ Արևելքի Զուիցերիան էր։ Հին աշխարհի մեծ տէրութեանց մէջ՝ Հայաստան երբեմն անկախ երբեմն հարկատու մնաց անոնց, իսկ հռոմէական տիրապետու-

թեան պատճառաւ՝ Սիրիոյ հետ ունեցած յարաբերութեանէն Հայաստան կարող եղաւ յարաբերութիւն հաստատել Երուսաղէմի առաքելական եկեղեցւոյն հետ։ Արդար եղաւ իր առաջին քրիստոնեայ թագաւորն ու Թադէոս իր առաջին նահատակը (Պ. Սմիթ՝ երկարօրէն կ'պատմէ այս և հետևեալ աւանդական և պատմական կէտերը)։ Էջմիածին՝ Հայոց եկեղեցական գահն՝ Բեթղեհեմէն ու Երուսաղեմէն ետք՝ ամենէ կարևոր սրբավայրն է պատմութեան մէջ։ Ս. Գրիգոր, Տրդատայ աջակցութեամբ, վերականգնեց Հայոց եկեղեցին, որ դիմադրեց ամեն զրադաշտական, յունական ու լատինական հալածանաց։ Հիմակ՝ Ս. Գրիգորի յաջորդը, իբրև կաթողիկոս իր իրաւասութեան ներքև ունի չորս միլիոն հայ ժողովուրդ և Էջմիածնէ կ'առաքէ հոգևոր հովիւներ մինչև Կալկաթա ու Բէքին։ Ս. Մեսրոպ շարունակեց Լուսաւորչի գործը ևս։

Զրադաշտեանց հալածանքը, մահմեդականաց պատերազմունքը աւերեցին, անբնակ ըրին Հայաստանը։ Զ դարէն մինչև ԺԴ դար Հայք ատեն ատեն ինքնիշխանութիւն ձեռք ձգելու և Կիլիկիոյ մէջ յետին ապաւէն մը գտնելու յաջողեցան։ Թուրքերնեանք՝ քրիստոնէութեան վերջին պատուարն եղան Արևելքի մէջ։ Շատ հայեր Հնդկաստանի մէջ ապաստան վնտռեցին. հայոց ընտրելագոյն մասն ասպարէզ ընտրեց վաճառականութիւնն՝ ազգային վերակենդանութեան ծառուն սպասելով անձկանօք։ Հրէից պէս նոքա ևս, հալածանաց ենթակայ եղան, ինչպէս և Հայաստան աւերմանց, Լենկզիմուրի, քրդաց և ուրիշ մի շատ բարբարոս հրոսակներու երեսէն։ Շահ Աբբաս պահ մ'իբրև ազատարար երևցաւ. քառասուն հազար հոգի Նոր Զուղայի մէջ հաստատեց, ուր Հայք ծաղկեցան, ըստ վիպայութեան Շարդէնի։ Այս հանդստութիւնը կարճ տևեց. Պարսից ու Աֆղանաց մէջ կռիւն Զուղայի հայոց մեծ աղէտներ պատճառեց։ Այն ատենն էր որ Ծերունի Ճօնաս Հանուէյ, Լօնտոնի վաճառական ու մարդասէրն, դերի դացած յիսուն հայ աղջկունք Աֆղանաց ձեռքէն ազատեց։ Այս յարձակումէն ետք՝ հայք օրէ օր նուազեցան. 13,333 հոգի մնացեր էին երբոր Սըր Ճոհն Մալքոլմ իբրև դեսպան եկեր էր 'ի Պարսկաստան, որու կառավարութիւնն Թուրքականին պէս վատ էր։ Ուստի հայք սկսան դէպ 'ի Հնդկաստան գաղթել. ոմանք Կալքաթնակեցան՝ Բորդուկէզցւոց պաշտպանութեան ներքև, այլք՝

Սուրատ, Պոմպէյ, Մատրաս, Կալկաթա՝ Անկլիացւոց ներքև։ Սակայն Հայք 'ի վաղուց Հնդկաստան գաղթեր էին և իրենց ձեռքն էր անոր ներքին առևտուրը. Իսկ ու հաւատարիմ միջնորդներ եղան անկլիացւոց ու բնիկներուն մէջ։ Ոչ միայն առևտրական այլ և պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ հայը նշանաւոր դեր խաղաց. Մոնկոլաց կայսեր մօտ՝ նախանձորդ առևտրական ընկերութեանց կողմէ՝ հայ մը դեսպան ղրկուած է։ Կալկաթայի մէջ՝ հայք այնքան ծաղկած էին որ Ճաֆէր խան, լորտ Ֆլայդի միջոցաւ, 70 հազար ոսկի փոխարինութիւն մ'ըրաւ անոնց մէկ հիմնարկութիւնն աւերած լինելուն համար. 1724ին Ղևոնդ ճարտարապետը շինեց Նաղարէթի եկեղեցին՝ Կալկաթայի հին գերեզմանատան տեղ։ Տապանագրերը կ'յիշատակեն Աբեռներ, Առաքելներ, Պողոսներ, Աղաբեկներ, Մանուկներ. տիկին Կրանթ, որ սկովտացիի մը հետ կարգուեր էր։ Քաղաքային պաշտօններու և իրաւագէտներու մէջ կ'գտնուին հայեր որ թագուհւոյն ամենէ հաւատարիմ և ուշիմ հպատակներն են։ Ի վաղուց հաստատուած էին Ամսթերտամի մէջ, ուր դպրոց և տպարան ունէին և իբրև ազնուագդի ճանչցուած էին (ճէնթլմէն)։ Նուէիտի մէջ անցեալ դարուն հայազգի Մուրատչան արտաքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ, ինչպէս Մատրասի հայ մը՝ Ալէքսանդր Ռափայել՝ Անկլիոյ հասարակաց խորհրդարանին անդամ էր ատեն մը։—

Պ. Ճորճ Սմիթ՝ յօդուածին վերջերը կ'խօսի գովեստիւ Մխիթարեանց վրայ, կ'յիշէ լորտ Պայրընի ուղևորութիւնն Ս. Ղազարու վանքը, անոր նպաստաւոր խորհրդածութիւններն հայոց մասին, որոց երկերն ուշադրութեան արժանի կ'համարի, հայոց ծառայութիւններն այլ և այլ պարագայից և մանաւանդ վերջին պատերազմին մէջ առ Ռուսիոյ տէրութիւն և ուրիշ տեղեկութիւններ կ'հաղորդէ որ արդէն յայտնի են Հայոց՝ և իր յօդուածը կ'կնքէ այսպէս.

«Միթէ այս հնագոյն քաղաքակրթութիւնը, այս մաքրագոյն եկեղեցին, այս պատմական ժողովուրդը սլիտի կորսուի՞ ռուսական փառամոլութեան տակաւին ամուլ միակերպութեան մէջ. չեմ կարող ըսել որ տաճկական բռնութեան չարունակութիւնը լաւագոյն է, բայց 'ի Հայաստան, ինչպէս 'ի Պուլղարիա, Պոսնիա և Յունաստան՝ լաւագոյն միջոցն է անկախութեան մը

վերահաստատութիւնն որու համար չկայ քրիստոնեայ ժողովուրդ մ՚որ այնքան յարմարութիւն և իրաւունքներ ունենայ՝ որքան Հայերը։»

Լ.

Այս յօդուածին կարևորութիւնն զգալի է. անկլիական թերթ մը կ՚հրատարակէ, անկլիացի մարդասէր անձ մը կ՚գրէ և կը հաստատէ որ այս պարագայից մէջ Հայոց իրաւունքները պէտք չէ որ անտես անցնին։ Նոյն ամսուն Լօնտոնի մէջ հրատարակուած ուրիշ տետրակ մը Քոնջերոնս ու Հայ վերնագրով ընդհանրապէս հայոց վիճակը նկարագրելէն ետև՝ մէկ քանի նոր դիտողութիւններ ու վկայութիւններ յառաջ կ՚բերէ հայոց դատին ի նպաստ։ Հայաստանի ստուգապանոց պատճառը գլխաւորապէս տեղական խչխանութեանց ապիկարութեան տալէն ետև՝ կ՚ցնդէ տետրակին հեղինակն թէ Հայք աւելի մեծ իրաւունքներ ունին ինքնօրինութեան՝ իրենց այլ և այլ հանգամանքք, քան թէ Պուլղարները, թէ Եւրոպայի տէրութիւնք արդարութեան գործ մ՚ըրած պիտի լինին եթէ այդ իրաւունքը պաշտպանեն, թէ Ադմէֆանոսի դաշնադրութեամբ Ռուսերն Հայաստանի մէկ մասը գրաւելով՝ պիտի ապառնան Հնդկաստանի անկլիական շահուց, ինչպէս երբեմն Վելլինկդոնի դուքսը կ՚ըսէ եղեր, և այժմ լորտ Տոնրավէն կ՚յայտնէ, թէ իրաց այս վիճակը եթէ այսուհետև ալ պահուի՝ լաւագոյն է որ Ռուսիա տիրէ Հայաստանի, թէ Հայք ստիպեն Անկլիոյ աջակցութեան կ՚վստահին և դիտեն որ անոր շնորհիւ պիտի կարենան կրօնի ու խղճի ազատութիւն վայելել ու յառաջադիմել, թէ Ռուսիոյ Հայք որչափ որ նիւթական բարօրութիւն կը վայելեն՝ ամենքը կ՚երկնչին որ այս կառավարութիւնն իր ներքին քաղաքականութեամբ Հայոց ազգային գոյութիւնը չքանդէ, թէ ինքնօրինութեան դէմ պէտք չէ առարկել որ բոլոր Հայք Հայաստան չեն գտնուիր, քանի որ խսկոյն կրնայ չենալ եթէ ինքնավարութիւն ստանայ, Եւրոպական տէրութեանց պահպանութեան ներքև, ինքնավարութիւն մ՚որ շատ աւելի հաճելի պիտի երևի Բ. Դրան քան թէ ռուսական տիրապետութիւն մը, թէ Հայաստան ընդարձակ ասպարէզ մը կ՚պարզէ, անկլիական գործունէութեան ու ճարտարութեան իր հարուստ

հանքերովն ու բերքերովը, ինչպէս Պ. Լէյէրա կ'վկայէ իր Նի-
ռուէի վրայ գրած գործին մէջ, ըսելով թէ աշխարհիս ամենէ
արգաւանդ երկիրներէն մին է։ Ի վերջէ տեսրակին հեղինակը
Մեծ Տէրութեանց կոչում ընելով կ'խնդրէ Հայոց խնդիրը նկա-
տողութեան առնուլ դումարուելիք Քոնֆերանսին մէջ և ինչ-
պէս ուրիշ նոյնպէս հայ ազգութեան ապագան ապահովել։

Ճիշտ նոյն ամսուն մէջ՝ Հայոց դատին ամենէ ջերմ պաշտ-
պան՝ Պ. Պրայս՝ Թայմզ լրագրին երկար գիր մը գրելով կ'յայտ-
նէր թէ օսմանեան տէրութեան միւս հպատակաց չափ Հայք
ևս իրաւունք ունին՝ իրենց տառապանաց ու բարեմասնու-
թեանց համար, Եւրոպայի համակրութեան և օգնութեան.
թէ պէտք է որ իրենց խնդիրն նկատողութեան առնուի Արե-
ւելեան խնդրոյն կարգադրութեան ժամանակ, ապա թէ ոչ
պիտի ստիպուին Ռուսիոյ դիմելու։ Ի՞նչ կ'փափաքին Հայք,
կ'հարցնէ Պ. Պրայս, ոմանք կ'ուզեն տեսակ մը հայկական իշ-
խանութիւն, Սուլթանին հարկատու, այլք կ'փափաքին ունե-
նալ Լիբանանու մէջ հաստատուած ինքնօրինութեան պէս բան
մը։ Ինքնօրինութիւնն անորոշ բառ մ'է, կ'յարէ նա, և Հա-
յաստանի ուրիշ բան պէտք չէ այլ տեղական Ինֆոմաբոլինն
մը, բնիկ գիներալ զօրքով որպէս զի քրդաց առպատակութեանց
դիմադրեն։ Իրաւ է որ Հայք Հայաստանի մէջ երկու միլիոնի
հաղիւ կ'հասնին, բայց այս թիւը շուտով պիտի աւելնայ երբոր
ասիական Թուրքիայէն և Պարսկաստանէն Հայք վերադառնան,
և թէպէտ շատ Մահմեդականներ քրիստոնէից հետ խառն կը
բնակին, բայց Հայք ժողովրդեան ամենէն ժիր ու մտացի մա-
սը կ'կազմեն, խաղաղասէր, ժուժկալ, ճարտար են, և ազ-
գայնութեան նորավառ ոգին զօրութեան և յուսոյ մեծ գրգիռ
մ'է իրենց մէջ։ Եթէ կարելի է բան մ'ընել այս երկիրներուն
մէջ, միայն Հայոց ձեռօք կարելի է կատարել։ Արդ՝ ի՞նչ պիտի
պատահի եթէ Հայոց դատն անպաշտպան մնայ պաշտօնապէս։
Շատ Հայեր գունդ գունդ պիտի գաղթեն ռուսական Ասիոյ
կողմերը, ինչպէս որ եղաւ 1827ի պատերազմէն ետք, իսկ
Թուրքիոյ Հայաստանն յեսին թշուառութեան մէջ պիտի մնայ
և Ռուսիոյ ձեռքը պատրաստ որս մը. Հայք իրրև իրենց միակ
պաշտպանը պիտի նկատեն Ռուսիան որ անոնց ձեռօք խիստ
վտանգաւոր ներգործութիւն մը բոլոր փոքր Ասիոյ վրայ պիտի
ունենայ։ Իսկ՝ եթէ ազատութիւն ու խաղաղութիւն հաստա-
տուին Հայաստան և ինքնավարութեան շնորհիւ ազգայնու-

թեան զգացումը զօրանայ, ոչ միայն երկիրն ու ժողովուրդը պիտի դարգանայ այլ և ամուր ու մնայուն պատուար պիտի դառնայ Ռուսիոյ դէմ։ Հայք առհասարակ չեն սիրեր Ռուսիան, սակայն նախադաս պիտի համարին անդրկովկասեան իշխանութեան ներքև մոնել քան թէ ներկայ վիճակին մէջ մնալ։ Իրաւ է որ կ'վախնան Ռուսիոյ կառավարութենէ, որ իրենց ազգութիւնն ու եկեղեցին քանդելու միտումներ ունի։ Հազարապատիկ աւելի սիտի ընտրեն անշուշտ Բ. Դրան վեհապետութեան ներքև՝ ազգային ինքնավարութիւն մ'ունենալ որպէս զի կենաց ու ստացուածոց պահովութիւն վայելեն, որմէ հիմակ զուրկ են քրդաց երեսէն։ Ոչ միայն մարդասիրութիւնն, այլ և Անկլիոյ շահերն կ'պահանջեն որ Հայոց իրաւունքը պաշտպանուին։ Եւ կ'համարձակիմ ըսել որ Ռուսիոյ աշխարհակալութեան դէմ կարելի է դնել միայն եթէ Հայաստանի ինքնավարութիւն տրուի։ Անտարակոյս Ռուսիա պիտի պնդէ Կարսն ու Պաթումը ստանալու . . . սակայն եթէ Պայազիտը դրաւել կ'ուզէ միայն մահմետական ցեղերը զսպելու համար է։ Այս պատճառը կ'վերնայ եթէ զօրաւոր ազգային վարչութիւն մը հաստատուի այն կողմերը Թուրքիոյ վեհապետութեան ներքև։ Հայք քաջ գիտեն թէ իրենց երկրին դիրքն՝ որ ծովէն և արևմուտեան տէրութեանց ազդեցութենէ հեռի է, ի՞նչ դժուարութիւններ կ'հանէ Հայաստանի դատին նկատմամբ, սակայն կը յուսան իրաւամբ որ Անկլիա, որու ստէպ զիմած են և որու հետ այնքան առևտրական կապերով կապուած են՝ անպաշտպան չպիտի թողու զիրենք։ Անկլիական կառավարութիւնն աւելի վեհանձն քաղաքականութիւն մը բռնեց պնդելով որ ցուցնաց դատը դեսպանաժողովին մէջ նկատողութեան առնուի, միթէ կրնա՞յ մոռնալ Յոյներէն ոչ նուազ ազգու և կամ յուսադիր ժողովուրդ մը, ժողովուրդ մ'որ երկար թշուառ դարերու մէջ իր հաւատքին ու ազգութեան կապուած մնաց, ժողովուրդ մ'որու մասնաւորապէս արմտեան Ասիոյ երկիրները կ'պատկանին։

(Շարունակելի)։

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԻ (¹)

—

ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՈՒ ԴԱՒԱԹԻՍ ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ

Մի տարիէն աւելի է, որ առաջնորդութեան պաշտօն կը վարեմ և սոյն միամեայ շրջանին մէջ դրեթէ ամեն օր յուզած է սիրտս մի խնդիր, զոր ինքնին չկարենալով լուծել՝ հարկ կը համարիմ այսօր ներկայացնել պատկառելի ժողովոյդ ուշադրութեանն։ Ներկայացուցած խնդիրս սոյն Գաւառի հայութեան միայն վերաբերեալ մի յատուկ խնդիր է և կը պարունակէ իւր մէջ այնպիսի կէտեր, որոց ամբողջութեանն մի բնդհանուր անուն տալն դժուարին է։ Սակայն ես մի անուն պիտի տամ այս խնդրոյն, և եթէ նոր թուի ձեզ այս անունն՝ առաւել բացատրութեանցս վրայ դարձուցէք ձեր մտադրութիւնն քան անուան, և ահա պիտի տեսնէք, որ անուն և իրողութիւն համապատասխան են իրարու։ Իմ առաջարկութիւնս է Զմիւռնիոյ ազգային ներքին տնտեսական եւ բարոյական խնդիրն։ Սակայն մի կարծէք թէ բարոյագիտութեան և տնտեսագիտութեան դասեր պիտի ասանդեմ Ձեզ. մի կարծէք թէ վերացական առարկութեամբ պիտի զբաղեցնեմ Ձեր միտքը. ոչ քնաւ. ընդհակառակն ես պիտի Ձեր աչաց առջև ամփոփեմ և պատկերացնեմ այնպիսի իրողութիւններ, զորս դուք ամենքդ ամեն օր և ամեն ժամ կը տեսնէք, բայց թերևս ուշադրութեան առած չէք։ Հետևապէս, իմ

¹ Մեր Դեր. Առաջնորդն գաւառիս Երեսփոխանական ժողովին ներկայացուց այս առաջարկութիւնն, որ խնդրոց կարգն անցած էր։ Ժողովն որոշեց նկատողութեան առնուլ այս ամենակարևոր խնդիրը յատուկ նստի մէջ և հրատարակութեամբ բոլոր ազգայնոց ուշադրութիւնն անոր վրայ հրաւիրել. ուստի կ'փութամք յօժարամիտ թերթիս մէջ հրատարակել։ Ծ. Խ.

նպատակս ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Ձեր հանապազօր տեսածներն աւելի չօշափելի կերպիւ ներկայացնել Ձեզ և խնդրել, որ խորին մտադրութեան առնուք։

Մի տարիէն աւելի է, ինչպէս ասացի, որ առաջնորդութեան պաշտօն կը վարեմ և գրեթէ ամեն օր կը տեսնեմ, որ աղքատութիւնն՝ իւր ամեն տեսակ երևոյթներով՝ Ազգ. Վարչութեան կը ներկայանայ։ Խօսքս այն եկաւոր և անցաւոր աղքատներուն վերայ չէ, որք ծովէն ու ցամաքէն կը գան և կ'անցնին, ազգային աղքատիկ արկղէն ճանապարհի ծախք կորզելով, այլ այն աղքատներուն վերայ է, որք Զմիւռնիոյ մէջ կը բնակին և ամենքն ծանօթ են մեզ իրենց յաճախակի տեսութեամբ։ Մեր Ազգ. Վարչութիւնն իւր բոլոր Խորհուրդներով կամ ճիւղերով պաշարուած է այն աղքատներէն։ Օր չըկայ, որ այն աղքատներէն մի խնդիր չելնէ Ազգ. Վարչութեան կամ Խորհրդոյ առեանն։ Կը ցաւիմ, որ առաջնորդութեանս առաջին օրէն սկսած այն բազմաթիւ և բազմատեսակ խնդրոյ համար դոնէ մասնաւոր ցանկագրութիւն մի բռնած չեմ, որ կարողանամ Ձեզ ներկայացնել, թէև մեծ մասամբ արձանագրուած են դիւանական առենագրութեանց մէջ։

Թողունք աղքատութեան այն պարզ խնդիրներն, որք ուղղակի նպաստի և ողորմութեան կը վերաբերին և որոնք անընդհատ կը տաղնապի մեր Տնտեսական դարձունի Խորհուրդն։ Մեր Վարչութեան առենին ներկայացած խնդրոց շատերն՝ դարձեալ աղքատութիւն կը պարունակեն 'ի ներքուստ։ Երբ կին մը կը բողոքէ իւր առնէն, կամ այր մի իւր կնոջմէն, իմացէք որ աղքատութիւն կայ ծածկուած խնդրոյն մէջ։ Երբ հայր մի կը գանգատի իւր զաւակէն, զաւակ մի իւր հօրմէն, դրացի մի իւր դրացիէն, դարձեալ իմացէք, որ աղքատութեան շարժառիթ կայ ոչ օրինաւոր։ Ցաւ է ասել, որ աղքատութեան հետ այսպէս կապակից է նաև անբարոյականութիւնն, այն է կամ, կռիւ, գողութիւն, անհաւատարմութիւն և այլն։

Թողունք այն աղքատներն, անկարողներն, որք Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ կը պատսպարուին և հոգացողութեան մեծ առարկայ են Ազգ. Վարչութեան համար։

Լսեցէք, պատմեմ Ձեզ՝ թէ աղքատութիւնն ինչ տնտեսական մեծ վէրք է Զմիւռնիոյ Ազգայնոց համար։ Բայց այնպիսի վէրք, որ երկար ժամանակէն ի վեր տվրական դառնալով՝ կարծես թէ անազդեցիկ եղած են իւր ցաւն ու կսկիծն, և փոխանակ դարմանելու՝ կարծես թէ աւելի աւիթ կը տան ազգային բոլոր մարմնոյն վերայ ճարակելու։

Եկեղեցին յատուկ ամսականներ կը տայ աղքատներուն։ Ազգ. Վարչութիւնն բրինձ, ալիւր և դրամ կը մատակարարէ աղքատներուն։ Աղքատասիրաց ընկերութիւնն դեղ ու դարման կը մատուցանէ աղքատներուն։ Ազգ. Վարչութիւնն ազգային կալուածներէն ձրի բնակարաններ կը տայ աղքատներուն։ Հայ բնտանիքներն անուղղակի կերպիւ նպաստներ և ողորմութիւններ կը տան աղքատներուն։ Եկեղեցւոյն մէջ շատ անգամ դանձանակներ կը շրջին աղքատներուն համար։

Այս նպաստներն, այս տուրքերն յայտնի իրողութիւններ են, զորս ամենքդ գիտէք, որոց ամենքդ մասնակից էք և որք ամենուդ իս ղգալի են։ Բայց ներ-կայացնեմ Ձեզ իրողութիւնն, որպէս զի չշփոթելի կերպիւ տեսնէք թէ ո՞րչափ դրամներ կ'ելնեն Ազգ. արկղէն կամ քսակէն աղքատաց համար, մինչեւ հաշուով և ընթացիկ կերպիւ օսմ. տարին 173 դահեկանէն։

1 Տարեկան ծախք ըստ պիւտճէի և դանձանակադրամ հիւանդանոցի աղքատաց և անկարողաց համար	120,000
2 Եկեղեցիէն ամսական 1,300 'ի տարին .	15,600
3 Տարեկան բրինձ ու ալիւր	20,000
4 Աղքատասիրաց ընկերութեան ձեռօք .	30,000
5 Ազգային պիւտճէի մէջ նշանակուած .	10,000
6 Եկեղեցիէն դանձանակադրամ. . . .	2,000
7 Հայ բնտանիքներէն	5,000
8 Ազգային կալուածներէն աղքատաց ձրի տրուած 78 բնակարանաց վարձ 50 դահեկան տարեկանէն 'ի տարին	46,800
	249,400

Այսքան և թերևս աւելի գումար կը սպասի Ազգին քսակէն, չասեմ արկղէն, ազգի աղքատաց համար։ Զմիւռնիայի դիմաց և աղքատասէր հայն սովորական սիրով և անարտունչ հաճութեամբ այսքան զոհողութիւններ կ'անէ իւր աղքատ արեւակցաց համար։ Բայց թէ այսքան զոհողութեամբ կ'ամրի և կը բարձրի աղքատաց վիճակն։ Արդեօք այսքան զոհողութիւնէն զէթ մասնաւոր օգուտ կը լինի՞ այն աղքատաց սպասելիս կամ զանակաց կրթութեան համար։ Արդեօք աղքատութիւնէ ու չքաւորութիւնէ ծագող անական վիճերն կը դադրի՞ն։ — Ո՛չ երբէք։ Պատուարժան Երեւելիանք, չքաւորութիւնն դարձեալ չքաւորութիւն է իւր սրտաճմլիկ երևոյթներով ու հետևանքներով։ Եթէ այն զոհողութեան փոխարէն միթիթարական ոգիւնք մի նը չմարէի, հաւատացէք, որ բոլոր ճիգս պիտի թափէի այն զոհողութիւնն քաջալերելու և կրկնապատկելու։ Բայց այնպէս չէ, մեր զոհողութիւնն շատ է և արդիւնքն խիստ նուազ կամ բոլորովին անչնչան։ Այսքան զոհողութեամբ դարձեալ թափուր ենք իրական միթիթարութենէ, դարձեալ ամրուած չեն աղքատներն, դարձեալ զգիրոյ յաճախելու բաղդէն զրկուած են մեծ մասամբ նոցա զաւակներն, և յաճախողներն իսկ բաւականին մնունդ չունենալով՝ արեան պակասութիւն և տկարութիւն ունին բան միայն բժշկին[1]։ Դարձեալ պակաս չեն անբարի գործերն այդ աղքատ յարկերու նեղնէն, և դարձեալ ազատ չենք տխուր տեսարաններէ։ Եւ ինչպէս կարող ենք ազատ լինել, քանի որ ազգի զոհողութիւնն աղքատաց մնդեան անդամ չը բաւեր. քանի որ հոգոդութիւն չկայ՝ թէ ինչ կ'անեն այդ աղքատներն, ինչ կը գործեն, ինչպէս կը կենդանանին, և այլն։ Մենք միայն կը տամք, կարծելով թէ ողորմածութեան գործ միայն տալու մէջ է. կարծելով թէ մեր կրօնքն միայն տալ կը հրամայէ։ Ո՛չ այն-

[1] Մեր Վարչութեան անդամներէն Մեծ. բժիշկ Պ. Կոստանդեան բոլոր աշակերտաց և աշակերտուհեաց առողջութեան միճակն քննութեան առնելով՝ սոյն տեղեկութիւնն հաղորդած է Ազգ. Վարչութեան։

պէս, Պատուարժան Երեսփոխանք, միայն տալն ամբողջ ողորմածութիւն չէ։ Տալով հանդերձ պէտք է նաև սիրենք և սիրելով հանդերձ պէտք է նաև ջանանք աղքատն իւր աղքատ վիճակէն հանել և բարի վիճակի մէջ դնել։ Ամենէն մեծ ողորմութիւնն, զոր մարդ կարող է անել իւր ընկերին, մերձաւորին կամ արհնակցին, աշխատելու և ինքն իրեն օգնելու ճանապարհի վերայ դնելն է։ Այն օգնութիւնն, որ դուրսէն է, տևական չէ, երբեմն կը պակսի. բայց այն օգնութիւնն, որ մարդէն իրմէն է, իւր աշխատանքէն, իւր քրտինքէն, իւր բազկէն, իւր ուժէն, իւր խելքէն, իւր բանականութենէն, այն օգնութիւնն անսպառ է, ամենեւին չպակսիր։ Կամիմ ասել, Պատուարժան Երեսփոխանք, որ մեր մատուցած օգնութիւնն բաւական չէ մեր աղքատներուն թէ տեսակին և թէ եղանակին կողմէն։ Մենք սովորած ենք միայն տալ, և կը տամք ամեն օր, ամեն ամիս, ամեն տարի, բայց երբէք խորհած ունիմք թէ ինչ միջոց բռնելու է, որ աղքատաց վիճակն բարւոքի և ամեն ժամանակ կարօտ չը մնան մեր տուրքին։ Ուշադրութեան առած ունինք երբէք, թէ կան ոչ միայն յայտնի աղքատներ, այլ կան նաև այնպիսիք, որք գործել կարող չեն և մուրալու կամ մնչեն, որք անտես են մեր աչքերէն, բայց պէտք չէ որ անտես մնան մեր սրտէն և կարեկցութենէն։ Մատաղրութեան առած ունինք, կը հարցնեմ Ձեզ, որ տուրքն միայն այնպիսիներուն վերապահելու է, որք խեղ են, կոյր են, ծեր են, անդամալոյծ են և առհասարակ դործելու և աշխատելու կարողութիւն չունին և այսպիսեաց համար ոտքէն ընդարձակ ու հոյակապ հիւանդանոց ունինք, ուր կարող են պատսպարուիլ[1]։ Իսկ նոքա, որք ողջակազմ են, առոյգ են, աշխատելու կարողութիւն ունին, այնպիսեաց պէտք է աշխատելու միջոցներ տանք, որ առաւել օգտակար է քան թէ մեր ողորմութեան տուրքն։

[1] Այն Հիւանդանոցն, որոյ չէնքն արդէն աւարտման մօտ է, ինչպէս յայտ է, Սպարթալեան Աղնուաշուք Եղբարց ազգասիրութեան կենդանի արդիւնքն է, զոր Աստուն պիտի վայելէ։

Կարճ ասեմ, մեր Երեսփոխանութիւնն, մեր Ազգ. Վարչութիւնն փոխանակ լոկ տալու վերայ մտածելու, պէտք է որ նաև աղքատաց վիճակն բարւոքելու եղանակին վերայ մտածէ։ Ինչպէս որ լոկ աղօթելն բաւական չէ, պէտք է նաև աշխատիլ ապրելու համար, նոյնպէս աղքատին լոկ ողորմութիւն տալն բաւական չէ, պէտք է նորա վիճակն բարւոքել իւր աշխատանքով, մանաւանդ երբ ստուգն Ազգ. Վարչութիւն է և ոչ թէ մասնաւոր անձն։

Բայց թէ ինչպէս բարւոքելու է. ահա այս տեղ է խնդրոյն բուն կարևոր կէտն և սոյն այս կէտին վերայ է, որ պիտի հրաւիրեմ այժմ ձեր ուշադրութիւնն։

Այն դումարէն զատ, որ Ազգին քսակէն կը ծախսուի աղքատաց համար, մի աւելի մեծ դումար կը ծախսուի Ազգին քսակէն յոյն սպասուհեաց, դայեկաց և սպասաւորաց համար։ Հաւաքած տեղեկութեանցս նայելով, չ'ասեմ աւելի, մօտ 433 յոյն սպասաւորողներ կան մեր Զմիւռնիոյ հայ ընտանեաց մէջ, յորոց ամենէն մեծ մասն աղջիկներ են, խիստ սակաւ կիներ և հազիւ 10—15 հատ ծառաներ։ Սոքա ամենքն վարձ կ'ընտանան, կը կերակրուին և կը հագնուին հայ ընտանիքներէն։ Ի հարկէ, դուք աւելի լաւ գիտէք թէ որքան ծանր կը նստին սոքա հայ ընտանեաց, բայց ես միայն միջին հաշիւ պիտի ներկայացնեմ Ձեզ, աւելին կամ պակասն Ձեր դիտողութեանն յանձնելով։

Իւրաքանչիւր սպասուհւոյ կամ սպասաւորի տարեկան վարձ	1,000
Ուտեստի.	1,000
Հագուստի	500
	2,500

(Ձայներ, սակաւ է, սակաւ։)

Առհասարակ բոլոր 433 անձանց համար 1,082,500 դահեկան, օսմ. ոսկին 173էն հաշուելով՝ ներկայ ընթացիկ կերպիւ։ Կը տեսնէք ահա, որ չ'ասեմ մօտ 7,000, այլ 6,000 ոսկիէն աւելի դումար մեր ազգային քսակէն յունաց քսակն կ'անցնի և եթէ մեր Զմիւռնիոյ հայոց թուոյն նայինք, որ 5,000 կը հաշուեն արական և իգական սեռն միասին առնելով՝ կը նշանակէ թէ, աղքատ

և հարուստ, իւրաքանչիւր հայ՝ մի ոսկիէն աւելի տա-
բեկան տուրք կը վճարէ յունաց՝ իւր յօժարութեամբ և
շատ անդամ աղաչանքով։ Բնաւ երբէք չեմ պախա-
բակեր Յոյներն, այլ մանաւանդ թէ կը գովեմ, որ ի-
րենց աշխատանքով այսքան դրամ կը շահին մեղմէն,
մեր փոքրաթիւ աղգայիններէն։ Այլ կը պախարակեմ
մերայնոց ծուլութիւնն ու անտարբերութիւնն, որ ոչ
միայն ուրիշներէն չեմք շահիր, այլ մեր դրամներն օ-
տարաց կը տամք և մեր աղքատներու ձեռքէն կը տագ-
նապինք։

Աղքատաց օգնելու եղանակն փոխելու է, ասացի, և
ահա ձեռնարկելի եղանակն, զոր կրնենք կայացնեմ պատ-
կառելի Երեսփոխանութեանդ, այն է մեր աղքատնե-
րէն՝ ոչ թէ ծերունիներն, պառաւներն, անկարողներն,
այլ կարողներն, աշխատութեան յարմարներն սպասա-
ւորութեան առնուլ հայ ընտանեաց մէջ և մեր վարձն,
մեր ուտեստն, մեր հագուստն փոխանակ օտարին տա-
լու՝ իրենց տալ։ Այս է, ըստ իս, միակ միջոցն, միակ
եղանակն, որով կարող եմք մեր աղքատաց թիւն պակ-
սեցնել, մեր աղքատաց յարկերու տակ աշխատանք,
անդորրութիւն և մխիթարութիւն մտցնել։ Այս ճանա-
պարհաւ միայն թէ սնտեսադիտասէս և թէ բարոյա-
պէս օգնած կը լինինք մեր աղքատներուն։ Բայց պիտի
առարկէք անշուշտ՝ թէ ոմն իշխանութիւն ունի այլոց
ընտանեկան գործերուն միջամտելու, նոցա սպասուհի
կամ ծառայ վարձելու ազատութիւնն բռնաբարելու։
Մինթէ ամեն մարդ ազատ չէ՞ ըստ իւր կամաց սպասու-
հի կամ սպասաւոր պահելու, անխորտակէս ամեն ազ-
դէ առնելով։ Տարակոյս չկայ, որ ամեն մարդ ազատ է.
տարակոյս չկայ, որ Երեսփոխանութիւնն մտանաւորա-
պէս այս ինչ կամ այն ինչ մարդոյ ընտանեկան գոր-
ծերուն միջամտելու իրաւունք չունի։ Բայց միթէ իրա-
ւունք չունի՞ սոյն խնդիրն իբրև աղգային սնտեսական
խնդիր, բարոյական խնդիր, բուն իսկ աղգապահութեան
խնդիր նկատողութեան առնուլ և կարգադրել։ Եւ մի-
թէ սոյն ձեռնարկութեան մէջ ընդհանուր համակրու-
թիւն պիտի չբռնեմ՞ բոլոր Զմիւռնաբնակ աղգայնոց
կողմէն։ Ես տարակոյս չունիմ, որ ամեն հայ համակ-

թութեամբ պիտի յօժարի հայ սպասուհի կամ սպասաւոր պահել, երբ տեսնէ թէ օտարի կատարած սպասաւորութեան պարտաւորութիւնն հայն ևս նոյնչափ յաջողակութեամբ կը կատարէ։ Բայց խնդիր մի կայ այս տեղ, որ պէտք է պարզել։ Մեր աղքատներն կը դանդատին, որ դործ չը կայ, սպասաւորութեան տեղ չը կայ, բոլոր հայ տներն յոյն կը պահեն, ևայլն։ Սպասուհի կամ սպասաւոր պահող ընտանիքներն ևս կը դանդատին, որ յոյն սպասուհիներու պահանջումներէն, անհաւատարմութենէն զզուած են, բայց ինչ անեն, հայ աղքատներն չեն ուզեր սպասաւորել, ծոյլ են, և եթէ երբէք սպասաւորութեան մտնեն, օրինաւոր չեն աշխատիր, պատճառներ կը բռնեն, որ հեռանան և դարձեալ ազգին վրայ ծանրանան իրենց պարապորդութեամբ։

Այս առարկութիւններն քննութեան արժանի կէտեր են։ Եթէ արդարև մեր աղքատներն կարողութիւն և յարմարութիւն ունին և չեն ուզեր աշխատիլ, չեն ուզեր սպասաւորել, միթէ Ազգն պարտական է անաշխատներու համար այսքան տաղնապիլ, այսքան զոհողութիւններ անել։ Միթէ ծոյլերուն տուն տալով, տեղ տալով, դրամ տալով՝ ծուլութիւնն ու ծուլութեան հետևանք մոլութիւններն քաջալերուած չէն լինիր Ազգին կողմէն։ Եւ այնուհետև ուր կը մնայ մեր ողորմութեան կամ զոհողութեան նպատակն։

Սոյն խնդիրն ուշադրութեան ու քննութեան կարօտ է, Պատուարժան Երեսփոխանք։ Առանց քննութեան ոչ այս և ոչ այն կողմին կարող ենք իրաւունք տալ։ Այս խնդիրն լոկ աղքատութեան խնդիր չէ, այլ ազգային անտեսութեան, բարոյականի և ազգապահութեան մեծ խնդիր։ Սոյն խնդրոյ օրինաւոր լուծումն ոչ միայն մեծ շահ կարող է լինիլ մեր ներկային և ապագային, այլ և մեծ պարծանք ընդհանուր Վարչութեան Գաւառիս։

Սոյն խնդրոյ օրինաւոր լուծմամբ մեր աղքատներն պիտի աշխատանայ վարժին, իրենց տառապանքներն պիտի սփոփին, իրենց մէջ ճարպկուած վէճերն ու պարապորդութեան դատն հետևանքներն պիտի վերնան։ Սոյն խնդրոյ օրինաւոր լուծմամբ մեր հայկական ընտանեկան

կեանքն պիտի մաքրուի օտարամուտ սովորութիւններէ, մեր մայրենի լեզուն աւելի պիտի խօսուի մեր հայկական յարկին տակ, մեր զաւակներն աւելի հայ պիտի զարգանան և ապագայ հայութեան օգտակար անդամներ պիտի լինին։ Իսկ քնդհակառակն՝ եթէ չքննանք առաջն առնուլ սոյն ազգային աղէտքին, իմացած լինիք, որ մեր Գաւառական Վարչութիւնն օր քան օրէ պիտի անդամոտի, ուժասպառ լինի և ապագային մէջ Ազգ. Վարչութենէ՝ աղքատաց Վարչութեան պիտի փոխուի, եթէ արդէն իսկ փոխուած չէ։ Իմացած լինիք, որ օտարամոլութիւնն օր աւուր աւելի ճարակելով պիտի խորդացնէ զմեզ մեր լեզուէն, մեր ազգային սովորութենէն, մեր ազգային զգացումէն ու մեր ընտանիքները յոյն սպասաւորաց ազդեցութեան տակ պիտի աղաւաղին ու անչքանան, եթէ արդէն իսկ անչքացած չեն. քանզի ցաւ է տեսնել որ շատ տեղ մի բովանդակ հայ ընտանիք յոյն սպասուհւոյն կը համակերպի յունարէն խօսելու, քան թէ յոյն սպասուհին կը հետևի ամբողջ ընտանիքին հետ հայերէն խօսելու։

Այսպիսի հանգամանաց ներքև ինչպէս կարող ենք մենք ազգային յառաջադիմութեան դործ կատարել։ Երբ մեր ընտանիքներն օտար ճանապարհաւ ընթանան, ինչպէս կարող են մեր դպրոցներն ազգայնութեան ճանապարհաւ ընթանալ։ Ի՞նչ պիտի կարողանան անել մեր դպրոցներն իրենց բոլոր ջանքով՝ եթէ ոչ ծեփծփել և կարկատել միայն, ինչ որ հայ ընտանեաց մէջ հայութեան շէնքէն կը փլի ու կը խարխլի։ Ի՞նչ կարող են անել դպրոցներն, քանի որ դպրոց և ընտանիք միևնոյն նպատակին չ'են դիմեր ազգայնութեան նկատմամբ, քանի որ ազգաշէնութեան գործոյն մէջ՝ իրարու լեզու չեն հասկնար։ Ջ'ասեմ ուսմանց և դիտութեանց, Պատուարժան Երեսփոխանք, այլ ազգութեան նկատմամբ, հայրենասիրութեան նկատմամբ, մայրենի լեզուի նկատմամբ, ազգային բարուց և վարուց նկատմամբ, ընտանեկան յարկն դպրոց պէտք է որ լինի, ինչպէս որ դպրոցն ևս ազգային ընտանեկան յարկ։ Ի՞նչ կարող են անել մեր դպրոցներն եթէ, մեր ընտանեկան յարկերն համապատասխան չլինեն դպրոցի նպատակին։ Ի՞նչ կարող

են անել մեր դպրոցներն երբ, Ազգէն աղքատաց համար մխիթարած դրամարին չափ անգամ ապահովեալ եկամուտ չունին, երբ յոյն սպասուհեաց համար մխիթարած դրամարին և ոչ երբորդ մասին չափ յատկացեալ դրամար ունին։

Կամիք լսովին իմանալ մեր գաւառի ազգայնոց վիճակն, Պատուարժան Երեսփոխանք, նկատողութեան առէք այս թիւերն.

554 աղքատաց և հիւանդանոցի հիւանդաց տարին . . . . . դահեկան	229,400
433 յոյն սպասուհեաց համար	1,082,500
Մեսրոպեան և Հռիփսիմեան ազգ. վարժարանաց համար (ուր 600 աշակերտք և աշակերտուհիք կան)	150,000
Օտար դպրոցներ յաճախող 115 աշակերտաց և աշակերտուհեաց համար 2,064 անդղոսկի[1] կամ	377,712

Եթէ լաւ դիտեմք, այս հայելւոյն մէջ կարող եմք տեսնել մեր ազգայնութեան պատկերն, որ 'ի ցաւ սրտի ամենեցունցս, ամենեւին ուրախական և սիրուն պատկեր չէ։ Մի ազգ որ իւր հայրենի հողին վերայ չ'է, մի ազգ, որ իւր հայրենի երկրի օդն ու ջուրն չծծէր, մի ազգ, որ իւր հայրենի յիշատակներով իւր աչքերն չէ պարարէր, մի ազգ, որ օտար աստղերու տակ կ'ապրի, մի ազգ, որ յատուկ քաղաքական կեանք չունի, մի ազգ, որ իւր կրօնքէն, լեզուէն և քնտանեկան կեանքէն զատ՝ ազգայնութեան ուրիշ կապ չունի, այսպիսի մի ազգ աւելի պէտք ունի իւր մնացած կապերն ամրապնդելու, իւր ունեցածներուն վրայ հսկելու և չքկորուսանելու։

Այսպիսի մի ազգ ենք մենք, պատուարժան Երեսփոխանք, ինչպէս շատ տեղ, նոյնպէս և այս տեղ Զմիւռնիոյ մէջ։ Մեծ պէտք ունինք ինքնին մեր վերայ և մեր ունեցածներուն վերայ հսկելու։ Եթէ ոչ քաղաքականապէս դէթ տնտեսական և ազգասպահական արիթ-

[1] Սոյն դրամարն 1873ին ստուգած եմ, թերևս այժմ պակաս լինի։

նութեամբ կարող ենք և պարտաւոր ենք հսկել։ Մեր աղքատներն պարապորդ և անգործ ձգելու չենք, քանզի պարապորդութիւնն անբարոյականութիւն է։ Մեր ընտանեկան յարկերն օտարամոլութեամբ աղարտելու չենք, քանզի օտարամոլութիւնն ազգասպանութիւն է։ Մեր աղքատներն մեր տներն առնելու և պարապեցնելու ենք, քանզի մեր ազգի աղքատներն գործունէութեան վարժեցնելն թէ առաքինութիւն է և թէ ազգասիրութիւն։

Այս է իմ առաջարկութիւնն, զոր կը ներկայացնեմ Պատկառելի Երեսփոխանական Ժողովոյդ ուշադրութեան։ Իւր քննութեան կը յանձնեմ առաջարկս, իւր որոշման կը թողում՝ կամ Ազգ. Վարչութեան և կամ յատուկ Մասնաժողովոյ միջոցաւ կարդադրելայս մեծ խնդիրն, որոյ կարդադրութեան մէջ մեր ազգացածէն և բացատրածէն աւելի շահեր կը պարունակին Դաւառիս հայութեան ներկային և ապագային համար։

Մ. Վ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս 25 Մայիս 1873

Բարեկամ, Մի գանգատիր թղթակցէդ. ի՞նչ ընեմ, անուղղելի է դրիչս։ Ամէն կանոնի ու սանձի դէմ ըմբոստ՝ կ'ախորժի չիտակ ճամբէն չեղիլ ու երբեմն մոլորիլ։ Աչքի առջև անցած բաները մէկդի կ'թողու և հեռուները կ'թռի։ Զտեսներ Պոլիսը, մահկին մօտ արծուին ծածանիլը, Թոթլեբէնի քթին տակ Հօրնպիի նաւատորմիղը, Այսթէֆանոսի ծանուցագրին մէջ 16րդ յօդուածը, հայ քաղաքագէտներու իրարանցումն ու Ս. Պատ-

գիարքին ճգնութիւնը, Բ. Դրան հրդեհն ու ամրոցներու չինութիւնը, թղթադրամի ելևէջն ու Սուավի էֆէնտիին յիմարութիւնը, չլսեր ռուսական շինդն ու անկլիական շչիւնն, ժողովրդեան սրտաբունջները և օտարազգեստ զօրականներու քրքիջը, այլ կ'ելնէ այսօր Պայազիտ, վաղը Վան կ'երթայ, երբեմն Անկլիա կ'անցնի, երբեմն Դիւտ վարդապետին հետ կ'խօսակցի և միշտ մտքով այն տեղն է ուր մարմինը չէ։ Ճշմարիտ է, բարեկամ, դիս կարդացողը պիտի կարծէ անշուշտ որ այլ և այլ տեղ եմ այլ ոչ Պոլիս, որու ներքին անտեսական, առևտրական և քաղաքական նկարագիրն ընելու իրաւունք չունիմ։ Բայց այսպէս են մարդիկ առհասարակ և այսպէս եղած է դրեթէ ամէն ժամանակ։ Երկինքը կ'ելնեն երկիրը գտնելու, ստուերը կ'փնտռեն իրը գտնելու, հեռաւոր պատմառը կ'որոնեն հեռևանքն ըմբռնելու։ Այս եղեր է խակ և տեսապէս ապրող գլուխներու ընթացքը։ Ասկէ զատ՝ ոչ միայն աւելի դիւրին է հեռաւորը, տեսականը գծել անորոշ ստուերներով քան մօտաւորն, իրականը կոչտ, ճշգրիտ գոյներով, այլ և նուազ վտանգաւոր ու անմեղ է։ Մեզի պէս թղթակիցներ կ'նմանին այն տան տիրոջ որ առանին խնդիրներու վրայ խօսելով՝ վէճ ու կռիւ չյարուցանելու և ներքին խեղճութիւններ չտեսնելու համար՝ տունէն դուրս կ'նետուի։ Այս բանական չէ, բայց մեր դործը հոս չպիտի բուսնի այլայլուր։ արևելեան ըսուած խնդիրն Արևելքի մէջ չպիտի վճռուի, ռուսական թընդանօթներու հակառակ, այլ Արևմուտք։ Ուրեմն ի՞նչ հարկ կայ չորս սև պատի մէջ նստիլ քրանիլ, ճշմարտութիւն մը յայտնելու համար տաղնապիլ, մինչդեռ դուրսը օդը բաց ու դով է և չունչ առնուլը դիւրին ։ ։ ։

Ուստի թոյլ տուր որ նորէն դուրսը պտտիմ, այս հրատապ հողէն հեռանամ և Անկլիոյ ջուրերը դիմեմ։ Զարմանալի՛ բան, Անկլիա որ Ռուսիոյ քաղաքականութեան ու դինուց առջև անդգայ, չանթահար կ'երևէր, հիմակ կ'շանթէ։ անկլիական ապիւծը կ'շարժի։ Կ'կարծուէր թէ Կօրչաքօֆ, Իկնատիէֆ և երեք կայսերաց երանելի նիզակցութիւնն անոր բերանը դայլ մը դրեր էին որ չխօսի, հիմակ կ'հրամայէ և քաղաքական աշխարհին ուշադրութիւնը կ'դրաւէ իր ազդու դիրքով։ Ի՞նչ անցաւ, ի՞նչ կ'նշանակէ այս փոփոխութիւնը։ Ինչո՞ւ համար Անկլիա թոյլ տուաւ Ռուսաց որ Դանուբէն անցնին և իրենց դրօշակը Պոսֆորի մօտ կանդնեն։ Հիմակ ի՞նչ կ'ուզէ, ի՞նչ

ի՛դոչէ, և ինչ կրնայ ընել, քանի որ Թուրքիա յաղթականին տաքն ընկած է։ Այս հանելուկը բացատրելու համար պէտք է նկատել 'ի ընէ անտի Ռուսիոյ բռնած ընթացքն ու կարծեցեալ նպատակը. տաք հանել Սերվիան, Գարատաղը դրդռել, Պուլղարիան կրակ թափել և սոսկալի կոտորածի տեղի տալ, Եւրոպիոյ դուռը շարժելայս կոտորածին վրայ, հասարակաց կարծիքը շահիլ, քրիստոնէից դատին ախոյեան կանգնիլ, ապահովել տէրութիւններն որ աշխարհակալութեան փափաք չունի, Թուրքիան իբրև մեռած մարմին մը ներկայել, եւրոպական տէրութեանց ձեռքն ու տաքը կապել Լոնտոնի պայմանագրով և յանկարծ պատերազմ հրատարակել, ասոնք այնպիսի դիւանագիտական խաղեր էին, որոց մէջ քիչ շատ յաջողեցաւ Ռուսիա, այլ Անկլիա՝ իր չէզոքութեան պայմանները ցոյց տալով, հասկցուց որ խաբուած չէ, և սպասեց որ անկլիական ժողովուրդն իմանայ քրիստոնէից վեհանձն ախոյեանին թագուն նպատակը, որ դալիք իրողութիւններն անվրէպ երևան պիտի հանէին։ Եւ իրօք այսպէս եղաւ. Ռուսիոյ դէմ յանկարծական շարժումմ'անցաւ թէ դահլիճներու տրամադրութեանց մէջ և թէ եւրոպական հասարակային կարծեաց մէջ. երբոր լոյս տեսաւ Այսթեֆանոսի դաշնադիրն, որ ոչ միայն Եւրոպայի շահերն անտես կ'առնէր այլ Թուրքիոյ մէջ միայն Պուլղարները քրիստոնեայ կ'նկատէր և Յունաց ու Հայոց իրաւունքն ոտնակոխ ընել կ'տար։ Եւրոպա աչքը բացաւ, թափանցեց ռուսական քաղաքականութեան դաղտնիքը, որմէ արդէն դժդոհեր էին Սերվիացիք, Ռումէնք, Պուլղարք անգամ։ Մէնչիքով ատեն մը Թուրքիոյ քրիստոնեաները պահանջեց, հիմակ Թոթլեբէն անոր բերդերը կ'պահանջէ, նոյն հաշիւն է։ Հայաստանի մէկ մասը զոհ կ'երթար, մինչև որ միւսն ալ մէջը խաղար։ Յոյնը զէնքի դիմեց, նշանը Ռուսիոյ դէմ էր։ Հայն որ հրաղէն չունի՝ Եւրոպիոյ համակրութեան կ'դիմէ և իր մարմնոյն վերքերն անոր կ'ցուցնէ, օսմանեան տէրութեան նպաստաւոր դիրք մը բռնելով։

Արևելեան քրիստոնէից տրտունջները մէկ կողմէ, եւրոպական ժողովրդոց դժգոհութիւնը միւս կողմէ՝ բարոյական ոյժ տուին Անկլիոյ՝ որ լրա Սալիսպիրիի միջոցաւ յայտնեց իր կամքը Ռուսիոյ և ճակատը ցոյց տալով Այսթեֆանոսի դաշնադիրը դէֆի ներքև ձգեց։ Ի հարկէ այս ցոյցերը Ռուսիոյ զայրոյթը կ'դրդռեն, կ'կասցի որ ճանկին ներքև ունեցած որսը կլլելու

կ'արգիլուի և դինուց չառաջման մէջ՝ դիւանագիտութիւնը մի-
ջին ճամբով մը վէճը կարգի դնելու կ'ճգնի՝ հոմեոպ մէջնորդի մը
Պիսմարգին ձեռքը, բայց 'ի դուր։ Կորչաքօֆի պատուով դիջում-
ներ ընելու տրամադիր կ'երևի, Շուվալօֆի Զարին հետ կ'տես-
նուի, և Ռուսիա որչափ անկրիկան սպառնալից զօրութենէ
նոյնչափ ներքին յեղափոխական թագուն շարժումներէ կ'եր-
կնչի։ Արդարև՝ նոր Անկլօ–ռուսական պատերազմ մը կրնար
ներքին ընկերական յեղափոխութիւն մը բերել և ընդհանուր
քաղաքական փոթորիկ մը յարուցանել հիւսիսային Պետութեան
մէջ, կայսերական դահը վտանգի մէջ դնելով։ Սակայն բոլոր
տէրութիւններն մէկ բանի վրայ համաձայն կ'երևին, ասոր-
ման մը պահպանել Թուրքիոյ իշխանութիւնն՝ այլ յեղափոխել
կառավարութիւնն ու ներքին վարչային կազմութիւնը։ Օս-
մանցիք բնապէս չեն դժդոհիր որ խնդիրը նոր կերպարան մը
կ'առնու, մինչդեռ արևելեան քրիստոնեայք շունչ կ'առնուն,
Հայք անդամ կ'սթափին և արևելեան խնդրոյն լուծման մէջ
ձայն մ'ունենալու համար նոր եռանդով մը կ'վառին, քաջդիտ-
նալով որ եթէ այս պատեհ առիթն ալ անցնելու թողուն, ոչ
միայն նոյն անչքութեան ու ստրկութեան մէջ մնալու պիտի
դատապարտուին, այլ հաւանական կ'երևի որ Ռուսիոյ ներ-
գործութեամբ իրենց ապագան պիտի վտանգի։ Ուստի կ'շար-
ժին. չեմ ուզեր այս տեղ քննել թէ այս շարժումն ի'նչ երկ-
դիմի ճամբաներ կ'ցուցնէ, այլ ակներև իրողութիւն մը կ'հաս-
տատեմ։ Այս շարժման երևոյթները մասնաւորապէս Լիոնսի
ու Մանչեսթէրի մէջ զգալի են ու անկեղծ։ Ազատութեան յար-
դը գիտցող, քաղաքական խնդիրներու քիչ շատ հմուտ դրա-
նուող ու ազգայնութեան զգացումը պահող Հայեր 'ի հարկէ
զանց չպիտի ընէին Հայոց դատն ալ մէջ բերել և անոր պ-
նուն ու մղում մը տալ։ Անկլիա միայն բաւական յանդուգն
էր ըսելու յաղթական իշխանութեան մը՝ «Կանգ առ»։ և մաս-
նաւորապէս դէպ 'ի Անկլիա պիտի դառնային Հայոց աչքերն
ու յոյսերը, իսկ անոնք որ Անկլիա կ'բնակէին Հայաստանի պ-
ղէսից թարգմանները պիտի կանգնէին։ Արդէն անկլիական թեր-
թերն ու տետրակները կ'խօսէին Հայ ազգայնութեան վրայ,
արդէն Եւրոպա կ'իմանար որ հոյակապ ժողովուրդ մը կայ հիշ-
արևելեան սահմաններն որ երկու բռնապետութեանց մէջ սեղ-
մուած է, արդէն արդարութեան բարեկամներ և Արևելեան
խնդիրը քիչ շատ հիմնապէս լուծելու միջոցները հասկցող քա-

զաքաղէտներ ցոյց կ'տային որ իր հնութեամբն ու տոկունութեամբն երևելի հանդիսացող ժողովուրդ մը Ասիոյ մէջ կրնայ Եւրոպայի քաղաքակրթիչ պաշտօնը վարել, եթէ՝ Օսմանեան վեհապետութեան հարկատու մնալով՝ եւրոպական ակրութեանց ներքև մնէ և ինքզինքը կառավարէ ու զարգացնէ։ Արդէն Պ. Սմիթ, Պ. Պրայս, Պ. Ռավլինսոն, ամենքն ալ ազնուասիրտ ու կորովամիտ մարդիկ, արդէն Թոյնպի, Տէյլի Նիւզ, Սրոնոբբոյ, Մանչեսթէր, Կոսբրիճ և ուրիշ թերթեր, նոյնպէս ֆրանսական ու գերմանական լրագիրներ հայկական դատին նպաստաւոր կերպով խօսելով՝ զան դեսպանաժողովին մէջ յուզել տալու պէտքը կ'ազդացնէին։ Հայկական ինքնօրինութեան մը խնդիրն օրէ օր միտքերը կ'գրաւէր և եւրոպական կարևորութիւն կ'ստանար, երբ Խրիմեան հայրիկն Եւրոպա ուղևորելով՝ նոր զարկ մը տուաւ անոր իր բարոյական ազդեցութեամբ։ Իրեն թարգման առած է Պ. Զերազ ազնիւ և ուշիմ դրագէտն, բայց ինք իբրև կենդանի ու ճարտար թարգման կ'երկայնար Եւրոպայի քաղաքագէտներուն առջև և նոր նոր լոյսեր կ'բերէր Արևելեան խնդրոյն մի քանի մութ կէտերուն վրայ, խնդիրը՝ զոր ինչպէս իմ մէկ ընտիր ու բանիմաստ բարեկամը կ'գիտէր անցեալ օր, աւելի յարմար է ռուսկան անուանել։

Զերազ, համակիր ոչ սրտագին ընդունելութիւն մը կ'գտնէ Հայրիկ ոչ միայն Մանչեսթէրի հայ դաղթականութենէ, որ ազգին երախտագիտութեան արժանի է, այլ զանազան կարգի պաշտօնական ու անպաշտօն անկիւններէ որ՝ իբրև արևելեան եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը պինքը կ'յարգեն, իբրև Հայաստանի թշուառութեանց վշտակիր քարոզ՝ իրեն կ'համակրին և իբրև հին ազգի մը պատկառելի պատուիրակ և հայրենի աղատութեան խնդրակ ու ախոյեան՝ կ'զմայլին անոր վրայ և մի քանի միլիոն ժողովրդեան դատը յաջողցընելու համար թէ բարոյական ու թէ պաշտօնական ձեռնտուութիւն կ'խոստանան։ Որքան պատուիրակն համակիր, նոյնքան պաշտպանած դատն արդար է և զարմանք չեն որ Անկլիոյ քաղաքական նշանաւոր մարդիկ, Գանդերպերիի եպիսկոպոսը, Սըր Ճէմս, Բարբր, Ճէնքինս, Պաուլն, Սդուարդ, Գէնդրուէյ, Բէճէտ, Սմիլս, Կլատսդըն, Սալիսպըրիի և ըրտերու ու հասարակաց խորհրդարանի ուրիշ շատ ազդու մարդիկ անկիւնական վեհանձնութեամբ հիւրընկալելով Հայրիկն, Հայաստանի վիճակը նկատողութեան առին։ Ոչ նուազ համակ-

րութիւն գտեր էր արդէն Հայրիկ 'ի Բարիզ, ու ինչպէս արդէն իմացած ես, նա կ'պատրաստուի Պէրլին գնալ Եւրոպայի մեծ քաղաքագիտին հետ տեսակցելու։

Այս ջանքերն անշուշտ արդիւնք մը պիտի արտադրեն և պաշտօնական շրջաններու մէջ Յանկիա, արդէն կ'խօսին, ինչպէս կ'իմանամ, որ Հայաստանի դատը դեսպանաժողովին առջևը պիտի ելնէ . . . ։ Բայց որչափ գովելի ու արդիւնաւոր լինի այս ջանքը դարձեալ ապագային պահանջելիք ճգանց մեծ աննշան են։ Նոր պիտոյքներ ու կացութիւններ նոր աշխատութիւն ու պայմաններ կ'պահանջեն։ Գործ մը սկսիլը բաւական չէ, պէտք է նաև գլուխ հանել և մինչև ցարդ՝ խիստ կենսական դատի մը համար Հայոց կողմէ տեսնուած աշխատութիւնը մասնական է, չըսեմ բաղմահղի։ Երանի թէ այս սահմանափակ աշխատութեան նպատակը գէթ մէ լինէր։ Ո՞ւր են մեր հայրենասէրներն որ միայն երևակայել գիտեն, ի՞նչ կ'ընեն Թուրքիոյ հարուստներն, որ իրենց ոսկիները ծրարել գիտեն, ի՞նչ կ'ընեն Ռուսիոյ հայերն, որ մեր դանդաղութիւնը նշաւակելու մասին շատ ճարտար են, սակայն երբ քաղաքական նպատակի մը համար գործ մը, շարժում մ'ընել հարկ լինի շատ զգոյշ են քայլ մ'անգամ առնելու։ Բայց յանցանքն որո՞ւ է։ Այս պարագայից մէջ ակներև կ'տեսնուի՝ ազգային վերաշինութեան գործին նկատմամբ՝ ազատութեան կարևորութիւնն և երկու էրութեանց մէջ մեզի համար գտնուած տարբերութիւնը։ Եթէ Թուրքիաբնակ հայը կ'տառապի՝ դէթ իր ցաւը յայտնելու միջոցն ունի, մինչդեռ ռուսաբնակ հայն իր ներքին վիշտն երևան հանելու ազատ չէ։ Կ'ըսուի թէ Գեր. Նարպէյի դէպ 'ի Բէդրբզպուրգ ուղևորութեան նպատակն՝ Ռուսիոյ կառավարութենէ՝ երբեմն հոգելոյս Ներսէս կաթողիկոսին տրուած խոստման գործադրութիւնը խնդրել է։ Եթէ սայդ է այս՝ միայն մաղթանք ունիմ որ Գեր. Նարպէյ յաջողի։ Իրօք քանի որ Ռուսիոյ կառավարութիւնն քրիստոնէից համար այնքան ճիգ, դրամ ու արիւն թափեց՝ իր ըսածին նայելով, թող թէ գործերն ուրիշ բան կ'ըսեն, թերևս չգժարի Ռուսիոյ Հայաստանի մասն Թուրքիոյ Հայաստանին միացնել և այսպէս միահամուռ հայկական իշխանութիւն մը կազմել, ինչպէս իր նոյնպէս Օսմանեան տէրութեան հովանիին ներքև։ Միայն կան բաներ որ՝ եթէ Թուրքիա կամ դեսպանաժողովը Հայոց ինքնօրինութիւն տայ՝ Ռուսիա պիտի դիմադրէ, մինչ հաւատա-

լի՞ է այս բանս, մինչդեռ ոմանք ալ կ'յուսան որ ինքն ալ իր մասին այն ինքնօրինութիւնը տալու չպիտի դժկամակի՝ եթէ ռուսաբնակ հայերը փափաքին։ Ուրեմն կ'մնայ ռուսաբնակ հայոց իրենց փափաքը յայտնել։ Այս կարդադրութեամբ՝ ըստ իս՝ թէ Ռուսիա կ'շահի և թէ Թուրքիա, և հին վէճերու ու թշնամութեան վերջ կ'տրուի, իրենց մէջ չէզոք ինքնօրէն դրութիւն մը հաստատելով և Ասիոյ կողմէն Արևելեան կնճռոտ խնդիրը հիմնովին վճռելով։

Թերևս դաս մը մարդիկ ալ առարկեն որ մեծ տէրութիւնները Հայաստանի խնդրոյն մէջ եթէ շահ մը չտեսնեն իրենց համար անդամ չեն շարժեր, եթէ Հայերն իրապէս չգործեն, արիւն չթափեն չեն կրնար ապրիլ քաղաքականապէս։ Այս երկու կարծիքն ալ ծայրայեղ են։ Նախ Հայն արիւն չունի՝ վասն զի արդէն շատ թափած է իր կրօնին ու ազգայնութեան համար, չէ թէ պատերազմի դաշտի վրայ այլ իր քաղաքին, իր գիւղին, իր տան մէջ, ատեն ատեն կրած յարձակումներուն պատճառաւ. սակայն յառաջանալու համար բաւական կենսական ոյժ ունի։ Եթէ խաղաղասիրութիւն, հաւատարմութիւն, զոհողութիւն, մարդասիրութիւն լոկ բառեր չեն՝ Հայը կրնայ իր նպատակին հասնիլ՝ պարզապէս իր պատմական ու քաղաքակրթական իրաւանց վրայ պնդելով։ Իր միակ զէնքն այդ իրաւունքն են։ Զունի նա փառասիրական միտումներ. իր անցեալը երաշխաւորութիւն մ'է ներկային. իր դրացիներուն հետ միշտ հաշտ ու խաղաղասէր ընթացք մը բռնած է՝ երբոր իր կրօնին ու ազգայնութեան դէմ յարձակումներ չէ կրած։ Ինչ իրաւամբ որ միւս քրիստոնեայ ժողովուրդներն զարգանալու ազատութիւն կ'պահանջեն, նոյն և թերևս աւելի մեծ իրաւամբ կ'պահանջէ Հայը, միշտ Օսմանեան պետութեան վերին իշխանութիւնը ճանչելով։ Երկրորդ՝ հայկական խնդրոյն մէջ՝ թող թէ արդարութիւնն ու մարդասիրութիւնը պարտ կ'դնեն մեծ տէրութեանց վրայ՝ ի նկատի առնուլ Հայոց խնդիրն, այլ և մեծ շահ մ'ունին անոր օրինաւոր կարգադրութեան մէջ։ Ասիոյ քաղաքակրթութեան և Եւրոպայի յարատև խաղաղութեան մ'էական պայմաններէն մին է Հայաստանի կազմակերպութիւնը, որու մէջ մասնաւորապէս Թուրքիա շահ ունի, ապագայ համար որ թէ իր դրացւոյն փառասիրութեան դէմ պատուար մը կանգնելով բոլոր Հայաստանն ապագայ դրաւմանէ կ'ազատէ, թէ իր պետութեան մէջ զօրաւոր նեցուկ մը կ'ու-

նենայ և թէ իր դա՛ ճային վիճակին համար արդիւնաւոր աղ-
բիւր մը։ Ոչ նուազ չահ ունի նաև Ռուսիա նոյն բարեկամու-
թեան յարաբերութիւնն հաստատելով կազմակերպեալ Հայաս-
տանի հետ, որ իր վաճառականութեան համար արդասաւոր
ասպարէզ մը կրնայ դառնալ։ իսկ Անկլիոյ համար նոյն առև-
տրական առաւելութիւններն ընծայել էն զատ, Հնդկաստանի
մէկ ճանրան ապագոյ վտանգներէ ազատ պահելու երաշխա-
ւորութիւն մ'է։

Բարեկամ, Հայոց մահու ու կենաց խնդիրը յուզուելու մի-
ջոցին՝ կարելի չէ ուրիշ նիւթի վրայ գրել, բայց այս ալստոյդ
է որ միայն խօսիլ, գրել, ուշադրութիւն դարձնել, ամէն երկ-
պառակութեան ոգի մարել բաւական չէ, պէտք է մանաւանդ
միութեամբ շարժիլ նոյն նպատակին համար և աղգին բոլոր
բարոյական, մտաւոր ու նիւթական ոյժն 'ի գործ դնել։

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Թուրքօ-ռուսական պատերազմէն մինչև ցայսօր Եւրոպական
տէրութեանց Ռուսիոյ նկատմամբ բռնած ընթացքը նշանակու-
թեան արժանի է։ Ռուսիա երեք կայսերաց միութեան վրայ
վստահ, Լօնտոնի նախագիծ դաշնագիրն իր ձեռքը, քրիստո-
նէից աղատութեան դատն իր բերանն ասպարէզ իջաւ և բո-
լոր աշխարհ իր հետն էր։ Ուստի յաղթութենէ ետք կ'յուսար
ազատօրէն ընդունել տալ իր պայմանները Թուրքիոյ և տէրու-
թեանց հաւանութիւնը ստանալ։ Եւ իրօք այսպէս ըրաւ։ Այ-
սթեֆանոսի դաշնագիրն երևան հանեց, երևան հանելով նաև
իր ներքին խորհուրդներն Եւրոպայի և Ասիոյ վրայ։ Այս դաշ-
նագրին իրական գործադրութեան հետևանքը պարզապէս
Թուրքիոյ կործանումն, ռուսական Պուլղարիոյ մը կանգնումն և
ապագային մէջ ռուսական գերադահութիւն մ'է Եւրոպայի
ու Ասիոյ վրայ։ Պատերազմի ժամանակ լուռ կեցող տէրու-
թիւններն թոյլ տուին որ երկու հակառակորդ առանձին կնքեն
իրենց դաշինքն և Անկլիոյ միջնորդութեան առաջարկը մեր-
ժուեցաւ։ Բայց այսօր ինչո՞ւ դեսպանախորհրդոյ մը պէտքը կ'ըս-
դան և կ'ուզեն խնդրոյն եւրոպական կերպարան մը տալ։ Ո՞վ

բերաւ այս յեղափոխութիւնն քաղաքականութեան մէջ—Եւրոպայի հասարակաց կարծիքն ու տէրութեանց շահերն ղոր դաշնագիրը վիրաւորած ու անտես առած էր, և որոնց յայտնի թարգման եղաւ միայն Անկլիա։ Այս պարագային մէջ Ռուսիա յաղթութեան արբշիռ՝ խաբուեցաւ քան թէ խաբեց։ Ռուսաստանի զօրութիւնը կոտրել, մասնաւորապէս Գերմանիոյ ու Աւստրիոյ շահն էր, անոր ներքին միտումներն երևան հանելու առիթ տալով՝ ժողովրդոց կարծիքն ու նախապաշարմունքն ուղղել՝ Անկլիոյ համար գործելու էական պայման մ'էր։ Ուստի թոյլ տուին որ Ռուսիա սատակէ, մարդէ ելնէ, ոկարանայ, իր ժողովրդեան մէջ տրտունջներն աւելնան, հետևապէս և ապստամբական շարժումներն, և երբոր նա ուղածին պէս Թուրքիան ըստ հաճոյս չափչփեց, մինչև Կ. Պոլիս քշեց, Յունաց իրաւունքն անտեսեց, Հայոց միայն անունը տուաւ՝ բոլոր Հայաստանը քիչ քիչ դրաւելու տրամադրութիւն և իր կշռին նոր Ռուսաստան մը կանգնելու մտօք դաշնագիր մը կնքել տուաւ՝ իր յայտարարած նպատակէն բոլորովին շեղելով, երբ Ռումանիա, Սերվիա, նոյն իսկ Պուլղարներն դժգոհեցուց, այն ատեն Եւրոպայի քաղաքագէտներն հեգնական ժպիտով մը դիտեցին Ռուսիոյ ընկած թակարդն և առանց սուրը պատենէն հանելու ուղեցին Արևելեան կամ Ռուսական խնդիրը լուծել։

Բայց ի՞նչ լուծում առնելու է այդ խնդիրը։ արդէն բացայայտ է որ Այթեֆանոսի դաշնագրին տրամադրածին պէս բոլորովին չպիտի լուծուի։ Ըստ մեզ՝ Արևելեան խնդիրն օրինաւորապէս կ'լուծուի և յարատև խաղաղութեան հիմ մը կը դրուի՝ եթէ Թուրքիան կազմող տարերաց այլ և այլ հանգամանքը նկատողութեան առնուին և արդարութեամբ իւրաքանչիւրին ընկած իրաւանց բաժինը հատուցուի։ Ինչպէս որ անցեալները Տէպա լրագիրը կ'ակնարկէր՝ Թուրքիոյ իշխանութիւնն դեռ կեանք ունի և բուռն մահուամբ զայն սպաննելն բուռն յեղափոխութեանց տեղի տալ է։ Իր ժողովուրդներն իրաւունք ունին ապրելու քաղաքականապէս և եթէ այդ իրաւունքը չճանչցուի դեսպանախորհդէն իր գործը պիտի վիժի։ Ինչպէս եւրոպական նոյնպէս և ասիական շահեր կոն որոց մէկ կարևոր մասը Հայոց կ'պատկանի։ Արդ այդ շահերուն մէջ ներդաշնակութիւն հաստատելու մէջն է դիւանագիտութեան էական գործը քանի որ պինական լուծումը միշտ անիրաւութիւն և

գրկանք կ'արտադրէ, ինչպէս արդէն այդպիսի փորձի մ'ամենադաւն արդիւնքը տեսանք։ Իսկ եթէ Ռուսիա չհաւանի համակերպիլ դեսպանաժողովոյ տարամադրութեանց՝ բնապէս վախճանը պատերազմ է, այս տարբերութեամբ որ այս անգամ արդար դատի մը համար պատերազմողին հետ պիտի լինին ոչ միայն Եւրոպայի ժողովրդոց խիղճն ու կարծիքն այլ և առաջին պատերազմէն ու անոր անիրաւ արդիւնքէն դժգոհ եղողներն, որ մեծ բարոյական ու իրական ոյժ պիտի տան աղատութեան ու արդարութեան ախոյեանին։

1877

Աբ-Էլ-Համիտ Խնդիրն դիւանագիտութեամբ լուծելու փորձերն ապարդիւն կ'մնան։ Կ. Պոլիս դումարուած դեսպանաժողովին պայմանները Բ. Դուռը կ'մերժէ և նոր սահմանադրութիւն մը կ'հրատարակէ։ Օտար դեսպանները կ'մեկնին յունվարի վերջերը։ Ռուսիա և Թուրքիա պատերազմի կ'պատրաստուին, առաջինը յետին փորձ մը կ'փորձէ Լոնտոնի նախադծով կապել միւս տէրութիւնները, և մասնաւորապէս Անգլիան, և Եւրոպայի կարծիքը գրեթէ շահելու կ'յաջողի։ Նոյն միջոցին Բ. Դուռն յաղթեալ Սերվիոյ հետ խաղաղութիւն կ'կնքէ առանձին չկրնալով յարմարիլ Գարատաղի հետ որ հող կ'պահանջէ։ Ի վերջէ պատերազմը կ'հրատարակուի։ ռուսական զօրքերը Ռումանիա կ'իջնեն արագօրէն և ռազմական վայրերը կ'բռնեն, մինչդեռ Օսմանեան գունդերը ծանր կ'շարժին, և իրենց ամենէ ընտիր զօրապետները Գարատաղ կ'դանուին։ Սպարապետն է Ապտիւլ Քերիմ, ծերունի ու հիւանդոտ։ Օսման բաշա՝ որ դեռ հաղիւ անուն մ'ունէր, Վիտինի զօրաց կ'հրամայէր։ Ասիա Լորիս Մելիքոֆ և Նիքոլաս դուքսը Պայազիտը կ'առնուն և Մուխթար բաշան Էրզրումի բարձունքը քշելով Կարսի պաշարումը կ'սկսին Արտահանու բերդը գրաւելէն ետև։ Նոյն միջոցին Օսմանեան նաւատորմը Բօղին ումպակոծեր, Սօքում Քալէ առեր և ցամաքը զօրք հաներ էր։ իսկ Պոթումի շրջականերէն Ռուսերը մեծ կորուստով կ'քաշուին։ Մուխթար փաշա հետզհետէ օգնութիւն կ'ստանայ, և երբ քիւրտերը մէկ կողմէ կ'արշաւեն, միւս կողմէ Հէյման զօրապետը Զէվինի կրճին մէջ կ'յաղթուի պատերազմի ընթացքը բոլորովին կ'փոխուի։ Օսմանցիք Կարսի օգնութեան կ'հասնին, Պայազիտն ետ կ'առնուն զէնքով և ըստ կարգի ռուսական սահմանները կ'կոխեն,

մինչդեռ Տէր Ղուկասոփ ճարտարութեամբ կ'նահանջէ։ Դանուբի վրայ Ռուսք աւելի յաջողութիւն կ'գտնեն։ Գետափնեայ ամրոցներն ու դրէթէ կ'ջնջեն Օսմանեան տորմիղը։ Մաչինի կողմէ Զիմնիցան Տոլրուճա կ'անցնի, Սիմնիցայի մօտ ռուսական բանակն աւելի անվնասութեամբ կ'անցնի դեռ մէն ու Նիկոպոլիս առնելէն ետև՝ Պիէլա ու Դրնովան կ'գրաւէ։ իսկ Քուրկօ առաջ կ'քշէ և յանդգնութեամբ Շիրքայի անցքը բռնելով՝ Ադրիանուպոլոյ մէջ ահ ու սարսափ կ'ձգէ։ Քօնֆերանսէն ամիս մ'ետք՝ Միխհատ փաշա աքսոր դացած լինելուն՝ նոր պաշտօնէութիւնն՝ սօֆտաներու ապառնոպից դիրքէն յուզուելով՝ աւելի գործունէութիւն ցոյց տալու կ'ջանայ։ Սիւլէյման և Մէհէմմէտ Ալի Գարատաղէն կ'կանչուին, մին Ապտիւլ Քէրիմի տեղ անցնելու, միւսն Քուրկօի դէմ դնելու համար։ Նոյն պահուն Օսման՝ թէև ուշ, Վիտինէն կ'ելնէ Նիկոպոլիսն ազատելու մտօք ու Բլէվնա կ'առնու Քրիցոնէր զօրապետը վանելով։ Նոյն միջոցին պատերազմը նոր կերպարան մը կ'ստանայ։ Օսման երկրորդ անգամ ռուսական յարձակում մը կ'մղէ, բայց այս յաղթութենէ օգուտ քաղելու չփութար, Սիւլէյման իր բոլոր ոյժը Շիրքայի դէմ կ'դարձնէ իր լաւագոյն զօրքերը զոհ տալով, Մէհէմմէտ խոհեմութեամբ կը շարժի և Զարէվիչի բանակին դիմը չէ կարող կտրել։ Պատերազմի բաղդն Ասիոյ մէջ նորէն կ'փոխուի, Մուխթար փաշա որ իր զօրքերը շատ ցրուեր էր՝ քանի մ'անգամ յաղթուելով մինչև Էրզրում կ'փախչի, Կարսը դիշերային պաշարումով կ'առնուի և Հայաստանի արդի մայրաքաղքին բարձանց վրայ ռուսական բանակները կ'երևին, երբոր Օսման ալ Բլէվնայի մէջ կ'պաշարուի և Թօթլէբէնի դիմերը խորտակելու անկարող 'ի վերջէ անձնատուր պիտի լինէր և իրեն հետ Թուրքիա պիտի իյնար։ Ռումանիա Ռուսիոյ պատերազմակից եղաւ՝ արդիւնքն անոր հետ բաժնելու համար, Սերվիա՝ վերջին ժամուն՝ ձեռնտու գտնուեցաւ Ռուսիոյ Բիրօդ ու Աք Բալանկան առնլով և Նիշն ու Վիտինը պաշարելով։ Իսկ Գարատաղ իր բոլոր կորուցած տեղերը նորէն ձեռք ձգեց, Նիքսիչն և Անթիվարին դրաւեց, մինչդեռ ցոյներն ժամանակ մը չէզոք դիրք մը պահէլէն ետև՝ պատերազմի դաշտը նետուելու կ'պատրաստուէին։

Խմբագիր—տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱՆՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄԼՈՅ տարեկան գինն է կանխիկ Զմիւռնիայ համար 3 ½, իսկ օտար երկրի համար 4 արծաթ մէճիտիէ։

Խմբագրութեան վերաբերեալ ամէն նամակ, ձեռագիր պէտք է ղրկել առ խմբ-տնօրէնն Մ. Մամուրեան, Սելվիլի խան, վերի յարկ թիւ 17։

Բաժանորդ գրուիլ ուզողք կրնայ դիմել, առ

Խմբագիր Տնօրէն, Զմիւռնիա,
Դոքտակալ Մանտաժոլոմն, Կ. Պոլիս Եէնի Ճամի փողոց,
Մեծ. Կարապետ Պ. Շէրիտճիեան, Աղեքսանդրիա,
Մեծ. Յ. Յ. Յովակիմեան, Մանչեսթէր,
O. O. Ovaghimian Esqre. Manchester: